

ANALECTA ARCHAEOLOGICA RESSOVIENSIA

RZESZÓW 2015

VOLUME 10

Institute of Archaeology
Rzeszów University

FUNDACJA
RZESZOWSKIEGO OŚRODKA
ARCHEOLOGICZNEGO

RITUALS
IN THE PAST

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

RITUALS IN THE PAST

Rytuały w przeszłości

FUNDACJA RZESZOWSKIEGO OŚRODKA ARCHEOLOGICZNEGO
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY RZESZÓW UNIVERSITY

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

VOLUME 10

RITUALS IN THE PAST

Rytuały w przeszłości

Edited by / Redakcja
Leszek Gardeła & Agnieszka Púlpánová-Reszczyńska

Rzeszów 2015

Editor

Andrzej Rozwalka
arozwalka@archeologia.rzeszow.pl

Editorial Secretary

Magdalena Rzucek
magda@archeologia.rzeszow.pl

Volume editors

Leszek Gardela
Agnieszka Pulpánová-Reszczyńska

Editorial Council

Sylwester Czopek, Eduard Droberjar, Michał Parczewski,
Aleksandr Sytnyk, Alexandra Krenn-Leeb

Volume reviewers

Sarah Croix – Medieval and Renaissance Archaeology, School of Culture and Society,
Aarhus University / Sydvestjyske Museer (Ribe), Denmark
Frog – Folklore Studies, Department of Philosophy, History, Culture and Art Studies,
University of Helsinki, Finland
Dawid Kobiałka – Independent researcher
Włodzimierz Rączkowski – Institute of Prehistory,
Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland
Jerzy Sikora – Institute of Archaeology, University of Łódź, Poland
Sławomir Wadyl – Institute of Archaeology, University of Warsaw, Poland
Mirosława Zabilska-Kunek – Institute of Archaeology, University of Rzeszów, Poland

Translation

Leszek Gardela

Photo on the cover

Drinking horn. Photo by Klaudia Karpińska
Grave 178 from Kopparsvik, Gotland. Copyright by ATA, Riksantikvarieämbetet

Cover Design

Piotr Wisłocki (Mitel)

ISSN 2084-4409

Typesetting and Printing

Oficyna Wydawnicza ZIMOWIT

FUNDACJA

RZESZÓWSKIEGO OŚRODKA
ARCHEOLOGICZNEGO

Abstracts of articles from *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* are published
in the Central European Journal of Social Sciences and Humanities

Editor's Address

Institute of Archaeology Rzeszów University
Moniuszki 10 Street, 35-015 Rzeszów, Poland
e-mail: iarch@univ.rzeszow.pl
Home page: www.archeologia.rzeszow.pl

Contents / Spis treści

Articles / Artykuły

Leszek Gardela and Agnieszka Půlpánová-Reszczyńska

- Cult and Ritual in Polish Archaeology: Past Research and New Perspectives 9
- Kult i rytuał w archeologii polskiej. Zarys dziejów badań i nowe perspektywy 22

Howard Williams

- Death, Hair and Memory: Cremation's Heterogeneity in Early Anglo-Saxon England 29
- Śmierć, włosy i pamięć: Różnorodność kremacji we wczesno-anglosaskiej Anglii 58

Matthias S. Toplak

- Prone Burials and Modified Teeth at the Viking Age Cemetery of Kopparsvik: The Changing of Social Identities at the Threshold of the Christian Middle Ages 77
- Pochówki na brzuchu i zmodyfikowane zęby na cmentarzysku w Kopparsvik w epoce wikingów. Zmiany tożsamości społecznej na progu chrześcijańskiego średniowiecza 93

Leszek Gardela

- Face Down: The Phenomenon of Prone Burial in Early Medieval Poland 99
- Odwroćni. Fenomen pochówków na brzuchu w Polsce wczesno-średniowiecznej 123

Tomasz Kurasiński

- Burials with Buckets in Early Medieval Poland: A Pagan or Christian Custom? 137
- Chowanie zmarłych z wiadrami we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich. Zwyczaj pogański czy chrześcijański? 179

Kamil Kajkowski

- The Dog in Pagan Beliefs of Early Medieval North-Western Slavs 199
- Pies w wierzeniach pogańskich wczesnośredniowiecznych Słowian Północno-Zachodnich 226

Anne Hofmann

- Drinking Horns in Old Norse Culture: A Tradition Under Examination 241
- Rogi do picia w kulturze ludzi Północy: Studium tradycji 258

Izabella Wenska

Sacrifices among the Slavs: Between Archaeological Evidence and 19 th Century Folklore	271
Ofiary u Słowian: pomiędzy znaleziskami archeologicznymi a dzie- więtnastowiecznym folklorem	295

Seweryn Szczepański

Old Prussian "Baba" Stones: An Overview of the History of Research and Reception. Pomesanian-Sasinian Case	313
Baby pruskie – z dziejów badań i adaptacji kulturowej. Casus pome- żańsko-sasiński	346

Kamil Karski

Ritual Roots of Memory (About Things)	365
Rytualne źródła pamięci (o rzeczy)	381

Review / Recenzja
Klaudia Karpińska

(review) Bettina Braunmüller, <i>Ritual, Tradition und Konvention – Wi- kingezeitliche Opferfunde in Altdänemark</i> . 2 Vols. Bonn 2013: Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie: Band 241, 452 pp. + 444 pp.	395
Recenzja: Bettina Braunmüller, <i>Ritual, Tradition und Konvention – Wikingezeitliche Opferfunde in Altdänemark</i> , Volume 1–2, Bonn: Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie: Band 241, 2013, 452 s. + 213 ilustracji + 16 map, 444 s. + 263 ilustracje + 299 map	402

ARTICLES / ARTYKUŁY

Kamil Kajkowski*

The Dog in Pagan Beliefs of Early Medieval North-Western Slavs

ABSTRACT

Kajkowski K. 2015. The Dog in Pagan Beliefs of Early Medieval North-Western Slavs. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 10, 199–240

Archaeological discoveries of dog teeth and their contexts imply that dogs may have played an important role in the worldviews of North-Western Slavs. Dog remains are found at sites strictly associated with cult practices but also at settlements, and they can be interpreted in various ways. So far discussions of dog remains have been limited in scope and very sporadically scholars have attempted to study them in a broader perspective. The aim of this paper is to look at the finds of dog remains in the area populated by North-Western Slavs in a more holistic way than ever attempted before and with a particular focus on the symbolic meanings that these animals could have had in the past. What was the role of dogs in religious practices? What function did they have in mythology? How were they perceived in pagan beliefs? The present paper will seek to find answers to these questions.

Keywords: North-Western Slavs, religion, symbolism, ritual practices, foundation deposits, dog

Received: 13.01.2016. **Revised:** 11.04.2016. **Accepted:** 1.05.2016

Introduction

Dogs are among the first domesticated animals known to man (Kmeťová 2006; Larson *et al.* 2012). It is argued that they were initially bred mainly with the intention to use them as guardians of various goods and property. In time, however, people realised that dogs can also serve as excellent companions in battle, and that they can be valuable assistants in hunting and in other everyday activities (Jennbert 2003, 148; Zinoviev 2012, 154). Although initially domestic animals were only seen in the context of economic or social activities, they soon became an important element of the symbolic sphere as well. It is assumed today that the inclusion of these animals into religious beliefs and practices may have occurred already at a stage when humans began to think in an abstract way about the reality that surrounded them (Makowiecki 2004, 338). The development of such an understanding of the world was triggered by the specific way in which people saw themselves – as beings situated between Nature and Culture. In these past beliefs

* West-Cassubian Museum in Bytów, Zamkowa 2 St., 77-100 Bytów, Poland; kamilkajkowski@wp.pl

wild and dangerous animals played a very significant role and humans found it difficult to fully comprehend their peculiar behaviour. Animals aroused fascination, but also (and perhaps above all) admiration and fear. All this resulted in perceiving them in a similar way to various other elements of the sphere of the *sacrum* (Otto 1993). Depending on the geographical region, different animals were regarded as having special characteristics. We know from mythological accounts that on the Old Continent among animals that played a prominent role in religious beliefs were bears, wolves and boars, but also deer, swans and some domesticated animals such as the horse, bull or goat. To use the term coined by Tadeusz Margul (1987, 219), they formed part of the local “zoopantheon”. There are strong indications that in some past beliefs dogs were also an integral part of that “pantheon”.

The role which the dog played in past worldviews and ritual practices is derived from two factors: its affinity with wolves and the ability to sense incoming danger – a danger which could also bring death. This led to perceiving dogs in an ambivalent way, which on the one hand brought forward positive ideas connected with safety and loyalty, while on the other hand associated dogs with danger (Kempiński 2001, 349; Svetieva 2002, 137).

Remains of dogs found during archaeological excavations, and especially the contexts of their discovery (see Table 1), suggest that these animals may have played some special role in the beliefs of societies that inhabited the north-western part of Slavic lands in the Early Middle Ages¹. The question is, however, what role could that be?

Sanctuaries

It seems that in order to explain the role of dogs in the beliefs of early medieval Slavs, we have to take a closer look their skeletal remains which have been discovered in pagan sanctuaries. They are known from several sites of this type including Arkona, Ralswiek, Ryczyn²

¹ The term north-western Slavic lands refers to the area located at the Baltic Sea coast, mainly within the territory of today's Poland (except for its north-eastern parts which in the Early Middle Ages were inhabited by the Prussian population) and in the basin of Łaba and Soława rivers.

² The archaeozoological remains discovered in Ryczyn (see Table 1) are strikingly similar to animal sacrifices mentioned by Ibn Fadlan in his description of a funeral ceremony of a Rus' noble (Montgomery 2000).

Table 1. Dog remains discovered at north-western Slavic sites

No.	Site	Description	Chronology	References
1.	Arkona, Kr. Vorpommern-Rügen	Stronghold. Animal bones discovered at a cult site – among them were remains of a dog, horse, deer, rabbit, mole, cornucopia and others.	9 th –10 th century	Müller 1980, 1991; Miś 1997, 122
2.	Chmielno, woj. pomorskie	Stronghold. One of the pits contained a dog skeleton.	Early Middle Ages	Łuka 1973, 34
3.	Dzieskanowice, woj. wielkopolskie	Cemetery. Dog's skull lay under the hand of a mature man. The direct connection between the animal skull and the grave is unclear, however (it may have come from an older layer).	Second half of the 10 th –first half of the 11 th century	Wrzesiński 1999, 265
4.	Gdańsk, woj. pomorskie	Stronghold. Under a wall of house 6 was a decapitated skeleton of a small animal (perhaps a dog).	Second half of the 11 th century	Lepówna 1981, 183
5.	Gdańsk, woj. pomorskie	Stronghold. A grave of a dog in one of the sections of the stronghold's wall, near the gate. Near the skeleton were fragments of four ceramic vessels, which were filled with berries, blueberries, black lilac, rye, cornucopia and sorrel.	Second half of the 11 th century	Wiloch-Kozłowska, Kościński 2009, 505–506; Wiloch-Kozłowska 2013, 402
6.	Gniezno, woj. wielkopolskie	Island on Lake Świąte. In one of the pits a dog skeleton was found without any accompanying objects.	8 th – mid-10 th century	Makowiecki 2012, 202, tab. 40 and 41
7.	Gniezno, woj. wielkopolskie	Island on Lake Świąte. One of the pits contained bones of a newborn dog and seeds of various crops.	8 th – mid-10 th century	Makowiecki 2012, 202, tab. 40 and 41; Koszałka 2012, 255
8.	Groß Strömkendorf, Kr. Wismar	Cemetery. Incomplete skeleton of a circa two-year-old dog. The fill of the pit contained two fragments of ceramic vessels.	8 th – early 9 th century	Gerdts 2008
9.	Groß Strömkendorf, Kr. Wismar	Cemetery. A pit with horse and dog remains. The skeleton of a circa five-year-old horse lay on the left side. The placement of the skull suggests that the animal was decapitated. A blue bead and a ring made of bronze foil was found nearby – perhaps they were suspended on the animal's neck. The skeleton of a two-year-old dog lay in the centre of the pit.	8 th – early 9 th century	Gerdts 2008
10.	Groß Strömkendorf, Kr. Wismar	Cemetery. Almost completely preserved skeleton of a 1.5-year-old dog buried on its side in the eastern part of a ditch which delimited a burial mound. The burial mound contained skeletal remains of a man who had been buried in a coffin with a belt buckle and fragments of an iron knife.	8 th – early 9 th century	Jöns, Mazurek 1998, 197–198; Gerdts 2008
11.	Groß Strömkendorf, Kr. Wismar	Cemetery. Partially preserved bones of a small mammal (dog?) buried in the eastern part of a ditch which delimited a burial mound. The burial mound contained skeletal remains of a man who had been buried in a coffin with a belt buckle and fragments of an iron knife.	8 th – early 9 th century	Jöns, Mazurek 1998, 197–198; Gerdts 2008

Continued Table 1.

No.	Site	Description	Chronology	References
12.	Groß Strömkendorf, Kr. Wismar	Cemetery. Almost completely preserved skeleton of a dog. The animal lay on its back with the limbs up.	8 th – early 9 th century	Gerds 2008
13.	Groß Strömkendorf, Kr. Wismar	Cemetery. Incomplete dog skeleton. The pit contained remains of wood – perhaps a coffin, chamber or some other construction.	8 th – early 9 th century	Gerds 2008
14.	Groß Strömkendorf, Kr. Wismar	Cemetery. The pit contained articulated remains of a horse. The dog's skeleton lay along the wall of the pit, while the horse's skeleton lay across the pit.	8 th – early 9 th century	Gerds 2008
15.	Kaidus, woj. kujawsko-pomorskie, site 1	Stronghold. Three horse skeletons and a skeleton of a dog were found during excavations conducted in the south-eastern part of the stronghold, outside the rampart. The dog lay on its left side and was placed in a pit filled with sand and containing numerous organic remains. The upper part of the pit was damaged by a moat.	Second half of the 11 th – 12 th century	Chudziak 2003, 107–108; Błędowski <i>et al.</i> 2009, 270.
16.	Kaidus, woj. kujawsko-pomorskie, site 4.	Cemetery. During excavations in the north-western part of the cemetery a feature containing an almost complete (except for the skull) skeleton of a circa two-year-old dog. A connection between this feature and a nearby grave of a mature man is possible.	End of 11 th – mid-12 th century	Błędowski <i>et al.</i> 2009, 270; Makowiecki, Makowiecka 2010, 162
17.	Koszalin-Góra Chełmska, woj. zachodniopomorskie	Cemetery. A vessel with fragmented animal remains was found in what may have been a ditch that surrounded an alleged grave mound.	Mid-11 th – mid-13 th century	Kuczkowski 2013, 87
18.	Łęczyca, woj. łódzkie	Stronghold. Several dog skeletons in a well located within the stronghold's courtyard.	12 th /13 th century?	Makowiecki 2014, 264
19.	Menzlin, Kr. Mecklenburg	Cemetery. Dog skeleton in a grave mound, around an urn containing cremated human remains. The urn also included an double iron rivet or fitting, two fragments of bucket fittings (one of which had a bronze foil) and fragments of undetermined iron objects.	8 th /9 th century	Paddenberg 2000, 310–315
20.	Ostrowite, woj. pomorskie	Cemetery. Heavily disturbed grave of a small mammal, probably a dog. Its skeletal remains were found at the foot of an alleged grave mound.	End of 11 th –12 th /13 th century	Sikora, Trzcinski 2014, 151
21.	Ralswiek, kr. Vorpommern-Rügen	Sanctuary or so-called 'cult beach'. In its central part were remains of a wooden post surrounded with stones. Nearby lay skeletal remains, which have been interpreted as sacrifices. Alongside human bones were also animal bones, mainly belonging to horses, cattle and dogs.	Second half of the 8 th century	Herrmann 1998a, 7, 219; 1998b, 467
22.	Rydzyn, woj. śląskie	Stronghold. Between one of the features and the stronghold's rampart was a ditch dug into a layer of clay. In its fill were traces of burnt wooden constructions of unknown purpose. Below the burnt layer were three animal skulls, three of which belonged to horses and one to a dog.	10 th century	Moździoch, Przysiężna-Pizarska 2009, 12

No.	Site	Description	Chronology	References
23.	Ryczyn, woj. śląskie	Stronghold. Within the stronghold walls was a boat-shaped feature consisting of wooden planks placed on a clay surface and supported by arched joists. Inside the feature were layers of animal remains. In addition to cattle-, sheep-, goat-, bird- and fish bones the layer contained partial skeletal remains of a horse, pig and dog	10 th century	Moździoch, Przysiężna-Pizarska 2009, 12
24.	Stradów, woj. małopolskie	The cemetery contained a pit with remains of over 40 dogs. Over a dozen of them were buried in anatomical order along the western end of the pit. In the centre of the pit and in its eastern part the skeletons were disarticulated. Traces of damage to the bones allow for a supposition that at least some of them were quartered. The same pit also contained skeletal remains of a child and there were some fragments of ceramic vessels in the fill	12 th century	Rogozńska-Goszczyńska 1964, 349; Zoll-Adamikowa 1966, 98–99

and perhaps Gniezno³. Due to the interpretation of these sites as being associated with pre-Christian religious practices, animal remains are often regarded as remains of ritual feasts and/or as sacrificial offerings. Unfortunately, the lack of specialist archaeozoological analyses does not allow to draw any sophisticated conclusions. It is worth noting, however, that according to some scholars the reasons for sacrificing dogs (or their parts) on pagan altars⁴ was mainly connected with their association with chthonic powers and their particularly effective role in magic practices (Zimmer 2009, 185–186).

Cemeteries

The relatively small number of finds of dog remains from alleged sanctuaries may be supplemented by discoveries of dog skeletons at burial sites. When remains of such animals are found in cemeteries they are usually interpreted as being linked with graves of humans. Consequently, remains of dogs are regarded as offerings which indicate the social status of the deceased or emotional bonds which a particular person may have had with an animal buried nearby (Prummel 1992, 150; Jennbert 2003, 148). Nevertheless, in the north-western Slavic area, human graves with dog remains have not been found⁵. Remains of dogs are only discovered in separate pits which may be close or far from grave-pits containing human remains. The only exception is one grave from Dziekanowice in Greater Poland (Wrzesiński 1999, 265) which included skeletal remains of an adult man (*maturus*) and only a dog's skull. Interestingly, the skull lay under the man's hand which might

³ Of course, provided that we accept such an interpretation of archaeological finds from this site (see Kara 2012).

⁴ The term “altar” is used here as a synonym for a place where ritual practices took place. A detailed discussion on the problem of Slavic “sacrificial tables/altars” is beyond the scope of the present paper.

⁵ Therefore, this problem must remain on the margins of the present discussion. In this context, however, it is worth reminding Anne-Sofie Gräslund's (2004, 169) theory, according to which the intensification of dog burials may have been associated with the spread of Christianity in various regions of Europe. It is possible that a similar connection between dogs and new religion may have existed also in the area of early medieval north-western Slavic lands. Such a possibility is further strengthened by the chronology of most of the finds (i.e. dog remains), the majority of which have been discovered in allegedly Christian cemeteries (see Table 1). I should emphasise, however, that none of the dog remains are directly associated with human dead (i.e. the animals or animal bones were never placed in the same pit with human remains).

suggest some emotional bond which they shared in life. It is important to note, however, that an analysis of the grave's stratigraphy shows that it was cut into an earlier feature, associated with settlement layers. This raises a question whether the presence of an animal's skull under the man's hand was an intentional act or whether it merely resulted from the grave lying over an earlier layer which contained animal remains⁶.

It is also not entirely clear how a discovery from Stradów should be interpreted (see Table 1). We do not know if the situation that occurred there should be associated with symbolic values ascribed to human or animal remains. In other words, we do not know if the animal remains were intended to accompany a buried child, or whether the grave was located in a specific place due to the presence of dog bones there already. We also do not have any analogous examples of child burials with animal bones. It therefore seems that the latter interpretation is more probable and is further indicated by traces of damage to the animal bones (identified during archaeozoological research) and symbolic meanings which may have been associated with the body of the deceased child. Damage to the animal bones may have been done by a local dogcatcher. This is also how a mass grave of skinned dogs discovered in Stare Miasto in Wrocław has been interpreted (Węgrzynowicz 1982, 21)⁷. Perhaps in the case from Stradów the child was perceived in a special way. It is argued that traditional beliefs children may have been seen in a similar way as in later folk culture. On the one hand they were regarded as innocent and genderless, which predestined them to function as mediators between the worlds, and on the other hand they were considered as hybrids, who while remaining in an initiatory stage, created real danger to the rules governing the society (Nowina-Sroczyńska 1991; Kowalski 2000, 141; Łeńska-Bąk 2002, 90; van Gennepe 2006, 74)⁸. Therefore, given the

⁶ I would like to express my thanks to Jacek Wrzesiński for discussing this find with me.

⁷ It is not necessary in the present paper to discuss why these animals were killed. It is often assumed that dogs were not consumed in past societies, but some archaeozoological materials confirm that on occasion they may have been eaten by humans (Kurnatowska 1995, 13; Makowiecka, Makowiecki 2005, 356; Maltby 2012, 376; Zinoviev 2012, 154).

⁸ An interesting example of perceiving children in this way is a 14th century feature discovered in a cemetery in Grzybowo in Podkarpacie. Inside the grave lay a skeleton of an unborn child (several months old), that had been buried in a clay vessel. Inside the pit were also bones belonging to six dogs and two pigs. The location

ambivalent meanings ascribed to dogs, we may wonder whether the grave from Stradów may have held the remains of a child which was excluded from local society? It is difficult to provide a definite answer to that question and there may yet be a third possibility of seeing this remarkable grave – perhaps it represented a votive act?⁹ A ritual which involved sacrificing children along with dogs is known already from prehistoric times (Taylor 2003). A discovery from Grzybowo (Garbacz 1992; see footnote 5) is also interpreted in a similar way. However, the lack of early medieval West Slavic analogies to the grave from Stradów does not allow us to provide any definite explanations – all that has been suggested above must therefore remain hypothetical.

Dog remains discovered in the cemetery in Groß Strömkendorf (Gerds 2008) are also interpreted as sacrifices. Interestingly, in two instances they were found in the same pit with remains of a horse (Fig. 1). As we know, horses played a prominent role in early medieval beliefs of the Western Slavs (on these beliefs see Kajkowski *in press*, with further references).

In case of Groß Strömkendorf there are serious problems with cultural attribution of the observed phenomena. It is convincingly identified with a multicultural and multi-ethnic trade site known from written accounts as Reric (Jöns, Mazurek 1998; Gerds 2013). All attempts at identifying who exactly was responsible for this peculiar burial are further hampered by a lack of a comprehensive publication of archaeological excavations conducted at this site¹⁰. Because a detailed

of this puzzling grave is equally interesting. It had been dug into the western part of the cemetery, where several other pits containing animal remains were discovered. All of these features were in close vicinity to prehistoric graves (Garbacz 1992).

⁹ An interesting analogy to this is a remarkable discovery from Athens. Around 450 skeletons of newborns (dated to the 2nd century BC) were accompanied by nearly 150 dogs (some of which were cut up). The find from Athens is interpreted as a form of ritual purification (De Grossi Mazzorin, Minniti 2006, 63).

¹⁰ Only ceramic materials have been published so far and these imply that mainly the Slavs populated this town in the Early Middle Ages. Interestingly, several of these shards have been found in “animal graves”. Only one of these shards (found near one of the horse skeletons discovered at this site) may have originated from Scandinavia. Other shards have been classified as belonging to the Sukov type, i.e. Slavic pottery (Brorsson 2010, 91). This, of course, does not have to mean that the people who buried the animals, possibly as part of ritual practices, used pottery from a local or nearby workshop. We cannot exclude a possibility that the pottery fragments ended up in the graves accidentally, as a result of other processes (e.g. redeposition of soil). In academic literature on Groß Strömkendorf the animal “graves” are usually associated

Fig. 1. Gross Strömkendorf, Kr. Wismar. Feature 80 with skeletons of a horse and dog. After Gerds 2008

Ryc. 1. Gross Strömkendorf, Kr. Wismar. Obiekt 80 zawierający szkielety konia i psa. Według Gerds 2008

plan of the site has not been published we cannot estimate the size of the cemetery and the extent of excavations that have been conducted there, and it is also not possible to locate the exact spot where the animal remains have been found¹¹. We do know, however, that remains of two dogs were discovered in the eastern part of a ditch which delimited one of the mounds. According to Marcus Gerds (2008) they may have been a sacrifice for an individual buried in the centre of this mound. It seems, however, that to substantiate such an interpretation the animal remains should be found as close as possible to the grave-pit, which is not the case here. Parallel situations have been noted at least at two other sites in Poland – in Ostrowite and Góra Chełmska¹² (Sikora,

with practices conducted by Saxon or Frisian population, and more rarely with the Scandinavians (see Gerds 2008).

¹¹ Gerds' doctoral dissertation has recently been published but I have been unable to consult it while writing this paper.

¹² This case is particularly difficult to interpret due to the rudimentary methodology of excavation and documentation from Góra Chełmska. A recent reevaluation allows to shift the dating of this site to mid- 11th century (Kuczkowski 2004). The alleged boat grave and the mound that covered it are still difficult to interpret, as well as the pit containing dog remains with which these features are associated. A ring found nearby does not help to solve this problem. Rings are found

Trzciński 2014, 151; Kuczkowski 2013, 87) (Figs. 2–4). Dog remains have also been found in the context of a mound (“around” an urn) in the cemetery at Menzlin (Paddenberg 2000, 310–315).

I believe that such a location of animal remains may imply other symbolic meanings than those suggested by Gerds (2008) and I will return to them in further sections of this study. In this context it is worth noting two characteristic features of the cases discussed above. First, all of them, at least until now, are known from the area inhabited by Baltic Slavs. Second, they were all buried in places which can be associated with the semantics of the liminal sphere.

Settlement structures

The practice of placing animal skeletons in liminal areas has its parallels also in deposits discovered in settlement sites. Three such examples have been found in direct association with ramparts of early medieval strongholds. In Chmielno and Gdańsk¹³, animal skeletons, have been found inside the ramparts (Fig. 5, see Table 1), and in Kałdus animal remains have been discovered between a stronghold and a cemetery (Fig. 6, see Table 1).

Particularly difficult to verify are the discoveries from the 1940s from Łęczycza (Makowiecki 2014, 264) and because we do not know their exact context it is difficult to discuss them here in detail. On the other hand, however, from the same site comes a deposit consisting of wooden phallic objects and a ladle with a grip in the shape of a bird's head (Stasiak, Grygiel 2014, 222–223). This find is usually associated with symbolic meanings. We do not know if the dog remains found at Łęczycza should also be regarded as traces of some ritual practices, but this possibility cannot be ruled out completely. On the one hand it seems rather improbable that drowning several animals in a well was

in Pomerania at least from the 10th century onwards, but they are most common in the period between the 12th and 13th centuries (Rębkowski 2007, 201). In that time Góra Chełmska had definitely Christian connotations. It is not possible to date the ring found in Góra Chełmska with precision.

¹³ Another skeleton, probably belonging to a dog, that has been found at this site is dated to a period of time which is beyond the scope of this article. It is associated with a settlement level which Barbara Lepówna (1981, 182) defined as “catastrophe level” and related to the destruction caused by the Teutonic Knights at the end of the 13th and beginning of the 14th century. It is interesting to note that the dog was decapitated and probably buried as a foundation deposit.

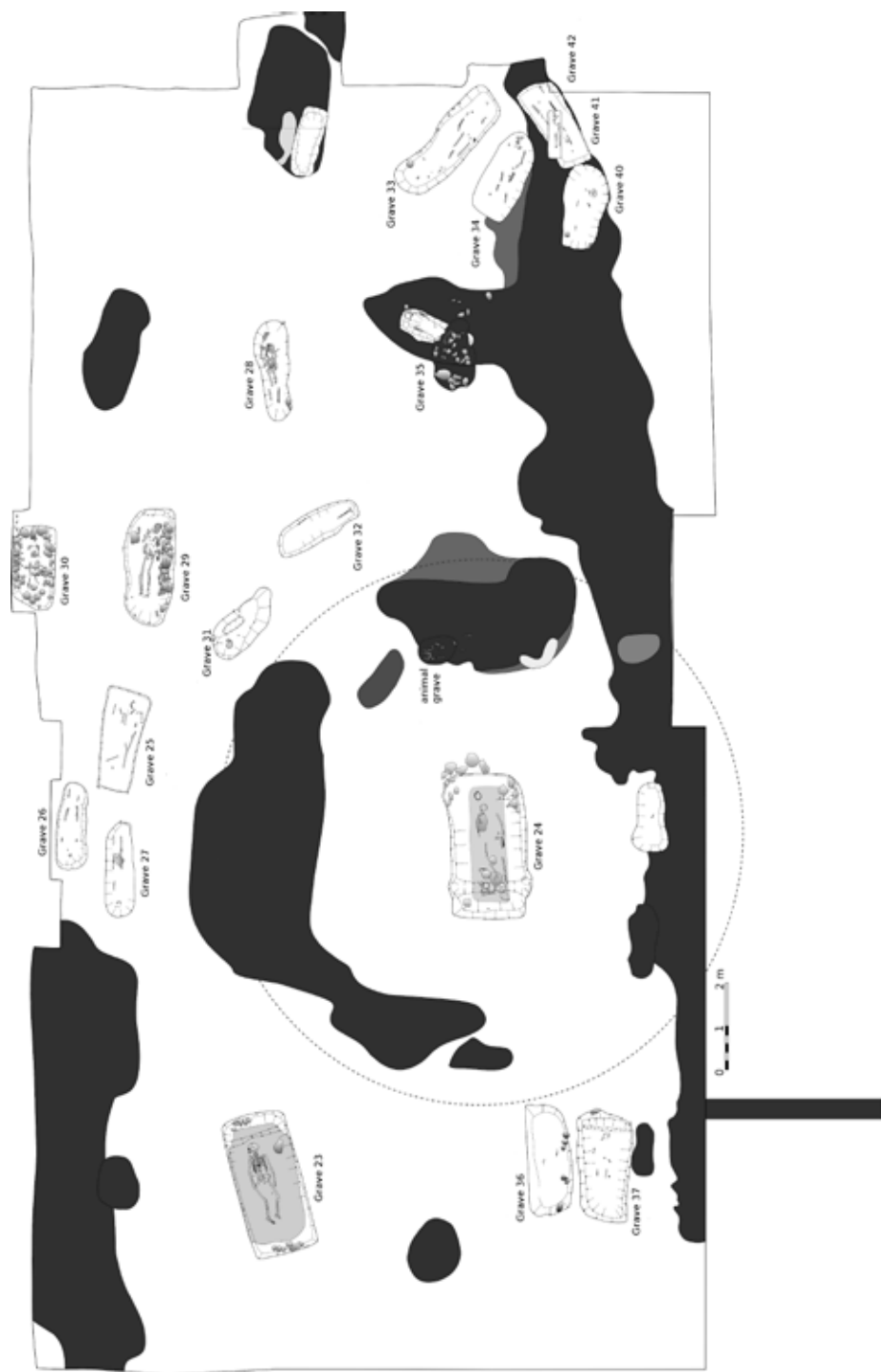

Fig. 2. Ostrowite, woj. pomorskie. Plan of graves around an alleged mound and dog remains that lay nearby. Drawn by Jerzy Sikora.
Ryc. 2. Ostrowite, woj. pomorskie. Planigrafia grobow wokół domniemanego kurhanu oraz towarzyszących mu szczątków psa. Ryc. Jerzy Sikora

Fig. 3. Ostrowite, woj. pomorskie. Dog skeleton deposit. I would like to express my thanks to dr Jerzy Sikora for his kind permission to publish this illustration

Ryc. 3. Ostrowite, woj. pomorskie. Depozyt szkieletu psa. Fot. Jerzy Sikora. Chciałbym w tym miejscu złożyć podziękowania drowi Jerzemu Sikorze za udostępnienie i zgodę na publikację materiału ilustracyjnego

an accident. On the other hand, however, if the well was still in use, the dead animals would certainly contaminate it. In this context we should consider two important details. First, religious practices were abstract acts, often irrational and difficult to understand today. Second, not all wells may have played a strictly utilitarian role (or at least they could have played other roles at certain times). All these observations correspond well with the remarks made earlier by Grzegorz Teske (2000), who noticed that the well dug in the centre of the stronghold had water of very poor quality. Moreover, the well only played a subsidiary role, and was not

Fig. 4. Koszalin – Góra Chełmska, woj. zachodniopomorskie. Plan of an alleged mound and dog remains that lay nearby. After Kuczkowski 2013, fig. 73

Ryc. 4. Koszalin – Góra Chełmska, woj. zachodniopomorskie. Planigrafia domniemanego kurhanu oraz towarzyszących mu szczątków psa. Wg Kuczkowski 2013, ryc. 73.

essential given the fact that natural waterways were located very close to the stronghold (Teske 2000, 113).

These observations lead us to consider wells as features endowed with symbolic meanings in the worldviews of the Slavs. Without getting into too much detail here, it is worth noting that some scholars believe that the act of digging such water reservoirs may have been associated with the incorporation of the *sacrum* into the tamed structures of culture (Kowalski 2002, 113). Wells, therefore, became features with mediatory

Fig. 5. Gdańsk, woj. pomorskie. Remains of a rampart and dog remains, probably serving as a foundation offering. Photo and drawing R. Wiloch-Kozłowska. I would like to express my thanks to Renata Wiloch-Kozłowska for her kind permission to publish this illustration

Ryc. 5. Gdańsk, woj. pomorskie. Relikty wału grodu z ofiarą zakładzinową z psa. Fot./rys. R. Wiloch-Kozłowska. Chciałbym w tym miejscu złożyć podziękowania pani mgr Renacie Wiloch-Kozłowskiej za udostępnienie i zgodę na publikację materiału ilustracyjnego

Fig. 6. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, site 3. Dog skeleton in a pit. After Chudziak 2003, 161, fig. 7

Ryc. 6. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 3. Szkielet psa odkryty w jednej z jam. Wg Chudziak 2003, 161, fig. 7

qualities and because of that they may have served an important role in ritual practices, including sacrificial acts. The finds from wells in Greater Poland are also discussed in this light, and some of them included horse skulls (Leśny 1974, 125; Rajewski 1974, 114).

We should not rule out the possibility that animal remains may have been thrown into the well after it had dried out (or ceased to be used). Such instances are known from antiquity and they are interpreted as thanks-giving offerings and/or as sacrifices which protected the access to (from?) places with sacred powers (De Grossi Mazzorin, Minniti 2006, 63).

Discussion

In contemporary sociological thought animals are seen as different from humans and it is often believed that they are unconditionally subjugated to their dominance. All this hampers our attempts to understand the rules which governed past societies and especially their worldviews which did not stem from an anthropocentric perspective. Among these societies it was believed that the world of culture and nature permeated one another and the borders between the two were not always clearly demarcated. This also refers to the connections between humans and animals. It seems that this relationship started to take form already from the moment when humans began to think about the reality around them in an abstract way. But while the practical functions of animals have not changed significantly over the ages, their other symbolic aspects have been suffused with a certain polyvalence (Jennbert 2011, 41). In the opinion of some historians of religion, examining the role of animals in past systems of belief is “one of the keys to understand every civilisation” (Margul 1996, 8). This argument seems particularly valid with regard to societies whose religious practices are still understudied (such as the early medieval Western Slavs) and the value of such investigations has previously been emphasised in a number of studies on Slavic beliefs (e.g. Rajewski 1970; 1975; Kiersnowski 1990; Słupecki 1998; Kajkowski 2012; 2015; in press). Based on the results of these studies we may conclude that in Slavic beliefs animals such as horses, bears, boars and wolves played a very important role. Dogs also seem to have been significant in the worldviews of these people (cf. Kempieński 2001, 349; Dominiak 2011, 117).

Given the connection between myth and ritual, which is often emphasised in religious studies (e.g. Szyjewski 2003, 36; Walter 2006, 15; Rappaport 2007, 194), we have to ask what role dogs may have played in Slavic mythology? Unfortunately, the sources which could help us answer this question are very scarce. However, we may find some hints about the significance of dogs in religious beliefs of the Eastern Slavs. Under the year 980 *Povest vremennykh let* (PVL 27, 53) mentions a creature named Si(e)miargł which was one of the deities from Vladimir the Great’s pantheon. So far scholars have been unable to explain the genesis of this creature and the role which it could have had in pagan beliefs. However, based on decorative motifs in which this

being allegedly appears – including local and imported goods in Rus’ – we know that in the Early Middle Ages it was imagined as a half-dog and half-bird. According to some sceptical scholars, the existence of Iranian and Caucasian analogies to such a being rule out a possibility that it was worshipped among the Eastern Slavs. Other researchers, however, are less pessimistic in that regard (see discussion in Rybakow 1967; Strzelczyk 1998, 182; Čausidis 1999, 291; Kempniński 2001, 391; Gieysztor 2006, 187–188)¹⁴.

Another account which can reveal something about the special role of dogs among the Slavs tells of a Belarussian prince named Boj and his two favourite dogs: Stawr and Gawr. After their death he decided to establish a cult and forced his people to worship these animals. In a special time of the year, the followers of the prince were to bring food and drink to the place of their burial and consume it during a three-day feast. In the meantime, they summoned and called these dogs by uttering their names (Strzelczyk 1998, 192; Kempniński 2001, 399). It seems that this anecdote bears traces of depreciating pagan practices which were performed at cemeteries and graves. The question remains – what was their purpose? Did the author of this account refer to dead pagans as “dogs” (according to Christian rethoric) or was he familiar with some myth, which he modified for the purpose of his story? This, unfortunately, is impossible to know. What remains important, however, is that dogs were associated with places where the dead had been buried and with death generally. This connection is further strengthened by the fact that dogs often served as guardians of cattle. In Indo-European mythologies there existed certain deities which were directly responsible for cattle (Brückner 1970, 411; Kempniński 2001, 348). It is assumed that in the Slavic world a god responsible for cattle was Weles (or his hypostases) who also played the role of the god of the Otherworld and fertility (see the recent work of Łuczyński 2012 with further references).

¹⁴ In earlier scholarship there have been some attempts to find traces of the cult of Si(e)miargł (or Siem and Rgiel) in the Western Slavic lands. The basis for such inquiries were place-names with the prefix *Siem-* or *Rgiel-*. One example discussed in this context was a hill located in the town of Rgielsko (woj. wielkopolskie / Greater Poland) which displayed some features characteristic for early medieval sacral sites (Moeglich 2010, 218–220 with references). This interpretation is problematic, however, as it is based only on phenomenological premises. In the opinion of Jerzy Strzelczyk (1998, 182) it is not possible to find traces of Si(e)miargł cult only on the basis of place-names.

If we try to read the meanings which may have stood behind the Slavic cosmogonic myth involving a duel between the Thundergod (Perun) and his adversary (Weles) (Ivanov, Toporov 1974, 4–179; Tomicki 1979) and compare them with well-known Indo-European myths from other parts of Europe, we may notice an interesting correspondence – in many of them the enemy of the Thundergod or mythical hero acquired the shape of a dog (Herakles/Cerberus-Ortos, Indra/Cabala-Cyama, Cúchulainn/Culann-Baiscne, Tyr/Garm) (Kempiński 2001, 348; De Grossi Mazzorin, Minniti 2006, 62–63). It is also noteworthy that in all these stories, the dog embodied the forces of chaos or guarded the entrance to the Otherworld.

This archetypal Cerberus motif found its reflection in various religious beliefs. We know that in antiquity dogs were often used to guard temples or that images of dogs were placed on thresholds of buildings, even in case of normal houses (Forstner 1990, 293; De Grossi Mazzorin, Minniti 2006, 63)¹⁵. It is possible that for this reason their bodies/bones may have been buried as sacrificial/foundation deposits (Pol. *ofiary zakładzinowe*). Also in cemeteries they could have been buried with a similar intention in mind. Dog remains placed outside the grave, in a pit delimitating a burial mound or in a liminal part of a cemetery, all possessed symbolic meanings. The dog as an animal with ambivalent connotations, which associated it with different spheres of the Cosmos, may have played a mediatory role. In Indo-European mythologies dogs were not only guardians that protected the entrances to the Otherworld, but also their exists, ensuring that no one would return from these places to the world of the living. Because of these beliefs dogs were also regarded as animals that could see and predict death. In my view, this motif, which is still present in 19th century folklore (Krauss 1890, 660; Toeppen 1892, 796; Moszyński 1929/1930, 258–259; Fischer 1932, 26, 35; 1934, 221), may have its reflection in one of the medieval written accounts. Widukind's chronicle describes events that took place in 934 and conflicts between the West Slavic tribe of Dalemici and Hungarians. Because the Slavs were concerned about the politics led by Henry I, they broke their allegiance with the Saxons and did not support his nomadic

¹⁵ We know only a few zoomorphic figurines which represent dogs from the Slavic area. None of these figures have been found in its north-western part. All such finds, however, are associated with past symbolism and pre-Christian worldviews (Militký 2000; Pokrovskaya 2007, 406; Galuška 2013, 596).

allies who wanted to reach the Empire by marching through Polabia. What draws attention is the way in which the Slavs communicated their disagreement to a march of foreign army through their territory. Widukind (I, 38) writes that they “offered a dog” which was regarded as a particularly derisive act of breaking the allegiance. This passage has been interpreted in various ways. Some scholars see it as a symbolic act and a kind of insult (Tyszkiewicz 1991, 145; Pleszczyński 2008, 62). Others consider it as a kind of magic practice that involved blocking the way of the army with an “unclean” animal. In effect, crossing this symbolic “boundary” was to cause death to the invaders (Kuczkowski 2009, 9). Whatever interpretation we choose, the symbolic undertones of this act do not raise any doubt. In my opinion, it is highly probable that it carried meanings which would be understood by both participants of the conflict¹⁶ and that they would see the dog as an animal related to the sphere of the Otherworld and also one that could predict death. In case of the Slavs these meanings would be associated with protection. The animal would serve as a kind of ‘symbolic barrier’ which guarded the access to their territories. In case of the Hungarians the meanings would be quite the contrary as among them the dog played a negative role – it prevented the army from continuing their march and ignoring it could lead to serious consequences¹⁷.

The textual account discussed above and the archaeological sources which we have reviewed in previous sections of this paper indicate one more possibility of interpreting the role of dogs in the beliefs of North-Western Slavs. It is connected with one of the oldest functions which are ascribed to such animals in Indo-European myths in which they act as guides of souls (Birket-Smith 1974, 171; Menache 1997, 24; Kobielski 2002, 258–259).

Conclusions

The information gathered so far shows the dog as a *psychopompos* and a guardian of the way to the land of the dead. The presence of dog remains in liminal areas and the relationship between these animals

¹⁶ On the meaning of dogs in the beliefs of the Hungarians and among other nomadic tribes see Dąbrowska 1979, 201–205; Kowalik 2004, 283.

¹⁷ In an ontological sense this act would correspond with the act of making sacrifices in liminal places.

and the dead allow us to perceive them as creatures strictly connected with the notions of death, but at the same time as protectors of the tamed world who guard it against undesired influences from *orbis exterior*. In the course of time, and perhaps also under the influence of Christian eschatological motifs, these features of dogs began to fade. In consequence we see a process of moving on from “mythical to allegorical hermeneutics, and further to symbolism and aesthetics” (Kowalski 2000, 105). In this process, the dog becomes a symbol which encompasses particularly negative qualities¹⁸.

Nevertheless, there are no premises to assume only a negative perception of dogs in Slavic paganism. As I have emphasised above, these animals had ambivalent features and meanings. It seems that these meanings were important for the Slavs and formed the ways in which they imagined their world to be and its genesis. In other words, among the pagan Slavs there was no sense of a linear dualism which is a characteristic feature of Christian beliefs (for more detailed discussion see Kajkowski in press) in which dogs were usually treated in an unfavourable way (Menache 1997, 23; Kobieliński 2002, 259)¹⁹. According to some scholars, such a perception of certain species of animals was intended to eliminate those creatures which played an important role in pagan worldviews and ritual practices (Kobieliński 2002, 21; Rosiński 2007, 54). As we have seen, the significant role of dogs in the religion (mythology?) of early medieval North-Western Slavs is implied by their sacrifices on altars²⁰

¹⁸ References to dogs appear in Polish phrases and sayings such as: *odszczękać coś, łgać jak pies, głodny lub zły jak pies, pieskie życie, zejść na psy, sukinyś* (Krzyżanowski 1975; Wilska 2001, 464).

¹⁹ In early medieval historiography the comparison between humans and dogs brought negative associations (Tyszkiewicz 1991, 143). This is also clearly visible in the legal records from this period. From West Slavic lands we know of textual accounts which describe punishments involving forcing young dogs to suck breasts of unfaithful women or cases of sewing and drowning a dog in a bag with a person accused of murder (Maisel 1982, 317–318; Kowalski 2008, 97). We do not know the genesis of such practices and therefore we are unable to assess if they stem from pagan laws (this is how Kuczkowski 2009, 11 sees this matter, but he does not specify the basis for his argument) or whether they resulted from adapting Western European legal practices in the Slavic area (see examples in Rosik 2000, 252; Wilska 2001, 465; Dalewski 2005, 61; Althoff 2009, 62).

²⁰ We do not know whether or not this also involved ritual consumption of these animals. The lack of written accounts does not allow us to draw any conclusions in that regard.

and the burial of their bodies²¹ in liminal areas, including cult spaces, but also within settlement sites. There is much that indicates that the dog offerings in such places played the role of foundation offerings – that is offerings which were intended to protect a certain area against powers which may have been unfavourable for humans. At the same time they may have communicated meanings that resulted from seeing them similarly to the archetypal Cerberus – a dog who protected the entrance to and exit from the Otherworld. The belief in the existence of such an animal is confirmed in Indo-European mythical tradition, including Slavic beliefs, traces of which still prevailed in 20th century folklore (Rybakow 1967; Kropiej 1998, 162; Čausidis 1999, 291; Kajkowski 2015).

References

Primary sources

- Hirsch B. and Lohmann H.-E. (eds.) 1935. *Widukindi Res gestae Saxonicae*. In *Monumentis Germaniae Historicae, Scriptores, Rerum Germanicum*. Hannover.
- Sielicki F. (ed.) 1987. Powieść minionych lat. In *Kroniki staroruskie*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 15–197.

Secondary sources

- Althoff G. 2009. *Ottonowie. Władza królewska bez państwa*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Birket-Smith K. 1974. *Ścieżki kultury*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Błędowski P., Chudziak W. and Kaźmierczak R. 2009. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Kałdusie, (gmina Chełmno, województwo kujawsko-pomorskie), stanowisko 3 (badania w latach 2005–2007). In A. Janowski, K. Kowalski and S. Słowiński (eds.), *XVI Sesja Pomorzoznawcza, Szczecin 22–24.11.2007 r., Część 1. Od epoki kamienia do okresu wczesnośredniowiecznego* (= *Acta Archaeologica Pomoranica* 3). Szczecin: SNAP Oddział w Szczecinie, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Muzeum w Stargardzie, 269–280.
- Brorsson T. 2010. *The Pottery from the Early Medieval Trading Site and Cemetery at Groß Strömkendorf, Lkr. Nordwestmecklenburg* (= *Frühmittelalterliche Archäologie zwischen Ostsee und Mittelmeer* 1). Frankfurt: Reichert Verlag.
- Brückner A. 1970. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Chudziak W. 2003. *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim* (= *Mons Sancti Laurentii* 1). Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Čausidis N. 1999. Mythical Pictures of the South Slavs. *Studia Mythologica Slavica* 2, 275–296.

²¹ It remains undetermined whether these animals were dead already, or whether they were killed for this purpose.

- Dalewski Z. 2005. *Rytuał i polityka. Opowieść Galla Anonima o konflikcie Bolesława Krzywoustego ze Zbigniewem*. Warszawa: Instytut Historii PAN.
- Dąbrowska E. 1979. Węgrzy. In W. Szymański and E. Dąbrowska (eds.), *Awarzy, Węgrzy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- De Grossi Mazzorin J. and Minniti C. 2006 *Dog Sacrifice in the Ancient World: A Ritual Passage?* In L. M. Snyder and E. A. Moore (eds.), *Dogs and People in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction*. Oxford: Oxbow Books, 62–66.
- Dominiak D. A. 2011. Wilk i pies w środkowoeuropejskich znaleziskach archeologicznych od młodszej epoki kamienia do początków epoki żelaza. Interpretacja znaczeń kulturowych w świetle językoznawstwa i mitologii. In J. Gackowski (ed.), *Archeologia epok brązu i żelaza. Studia i materiały*. Vol. 2. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 117–172.
- Fischer A. 1932. *Etnografia słowiańska, z. I: Połabianie*. Lwów–Warszawa: Książnica-Atlas.
- Fischer A. 1934. *Etnografia słowiańska, z. II: Łużyczanie*. Lwów–Warszawa: Książnica-Atlas.
- Forstner D. 1990. *Świat symboliki chrześcijańskiej*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Galuška L. 2013. Pendant with Depiction on Human Face from Early Medieval Barrow Cemetery near Hluk in Moravia. In J. Kolendo, A. Mierzwiński, S. Możdziejoch and L. Żegadło (eds.), *Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogusławowi Gedidze, w osiemdziesiątą rocznicę urodzin przez przyjaciół, kolegów i uczniów*. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 591–598.
- Garbacz K. 1992. „Pochówek” zwierzęco ludzki odkryty na wielokulturowym stanowisku nr 1 w Grzybowie, gm. Staszów, woj. Tarnobrzeg. *Sprawozdania Archeologiczne* 44, s. 217–237.
- Gennep, van A. 2006. *Obrzędy przejścia. Systematyczne studium ceremonii*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Gerds M. 2008. Das Gräberfeld des frühmittelalterliche Seehandelplatzes von Groß Strömkendorf, Lkr. Nordwestmecklenburg. [unpublished doctoral dissertation, Universität Kiel].
- Gerds M. 2013. Tiergrab, Tierbeigabe, Tierpopfer? Pferde und Hunde auf dem frühmittelalterlichen Bestattungsplatz von Groß Strömkendorf bei Wismar. In S. Kleingärtner, U. Müller and J. Scheschkewitz (eds.), *Kulturwandel im Spannungsfeld von Tradition und Innovation. Festschrift für Michael Müller-Wille*. Neumünster: Wachholtz Verlag, 127–138.
- Gieysztor A. 2006. *Mitologia Słowian*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Gräslund A.-S. 2004. Dogs in Graves – a question of Symbolism? In B. S. Frizell (ed.), *PECUS. Man and Animal in Antiquity. Proceedings of the Conference at the Swedish Institute in Rome, September 9–12, 2002*. Rome: Swedish Institute in Rome, 167–176.
- Herrmann J. 1998a. *Ralswiek auf Rügen. Die slawisch-wikingischen Siedlungen und deren Hinterland. Teil II: Kultplatz, Boot 4, Hof, Propstei, Mühlenberg, Schloßberg*

- und Rugard* (= *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns* 33). Lübstorf: Archäologisches Landesmuseum.
- Herrmann J. 1998b. Some Remarks on Western Slavonic Cult Sites, their Tradition and Roots. The Archaeological Evidence. In H. Kóčka-Krenz and W. Łosiński (eds.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 467–472.
- Ivanov W. W. and Toporov W. N. 1974. *Issledovaniâ v oblasti slavânskih drevnostej: leksičeskie i frazeologičeskie voprosy rekonstrukcii tekstov*. Moskva: Nauka.
- Jennbert K. 2003. Animal Graves. Dog, Horse and Bear. *Current Swedish Archaeology* 11, 139–152.
- Jennbert K. 2011. *Animals and Humans. Recurrent Symbiosis in Archaeology and Old Norse Religion*. Lund: Nordic Academic Press.
- Jöns H. and Mazurek W. 1998. Groß Strömkendorf – nadmorska osada rzemieślniczo-handlowa i cmentarzysko z okresu wczesnosłowiańskiego nad Zatoką Wismarską. *Slavia Antiqua* 39, 181–214.
- Kajkowski K. 2012. The Boar in the Symbolic and Religious System of Baltic Slavs in the Early Middle Ages. *Studia Mythologica Slavica* 15, 201–215.
- Kajkowski K. 2015. Slavic Journeys to the Otherworld. Remarks on the Eschatology of Early Medieval Pomeranians. *Studia Mythologica Slavica* 18, 15–34.
- Kajkowski K., in press. Depozyty zwierzęce na nekropolach zachodniosłowiańskich. Kilka uwag do dyskusji nad genezą fenomenu grobu komorowego na obszarze wczesnośredniowiecznej Polski.
- Kara M. 2012. Słowo wstępne. In M. Kara (ed.), *Wyniki analiz specjalistycznych materiałów wczesnośredniowiecznych z gnieźnieńskiego zespołu osadniczego*. Gniezno: Muzeum Początków Państwa Polskiego, 7–13.
- Kempiński A. M. 2001. *Encyklopedia mitologii ludów indoeuropejskich*. Warszawa: Wydawnictwo Iskry.
- Kiersnowski R. 1990. *Niedźwiedzie i ludzie w dawnych i nowszych czasach*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kmeťová P. 2006. Postavenie psa v spoločnosti doby halštatskej. *Medea – Studia Mediaevalia et Antiqua* 10, 7–45.
- Kobieliński S. 2002. *Bestiariusz chrześcijański. Zwierzęta w symbolice i interpretacji. Starożytność i średniowiecze*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Koszałka J. 2012. Materiał roślinny z wczesnośredniowiecznej osady na wyspie Jeziora Świętego w Gnieźnie, stanowisko 22. In M. Kara (ed.), *Wyniki analiz specjalistycznych materiałów wczesnośredniowiecznych z gnieźnieńskiego zespołu osadniczego*. Gniezno: Muzeum Początków Państwa Polskiego, 253–266.
- Kowalik A. 2004. *Kosmologia dawnych Słowian. Prolegomena do teologii politycznej dawnych Słowian*. Kraków: Wydawnictwo NOMOS.
- Kowalski P. 2000. *Zwierzęta, wampiry i inne bestie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kowalski P. 2002. *Woda żywa. Opowieść o wodzie, zdrowiu, higienie i diecie*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum.
- Kowalski P. 2008. Ciało w opresji. Zabijanie w Chronografii Andrzeja Komarnickiego. In K. Leńska-Bąk and M. Sztandara (eds.), *Doświadczane, opisywane,*

- symboliczne. *Ciało w dyskursach kulturowych* (= *Stromata Anthropologica* 3). Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 91–106.
- Krauss T. S. 1890. Powrót umarłych na świat. Studium wiary ludowej południowo-słowiańskiej. *Wisła* 4(3), 657–683.
- Kropej M. 1998. The Horse as a Cosmological Creature in the Slovene Mythopetic Heritage. *Studia Mythologica Slavica* 1, 153–167.
- Krzyżanowski J. 1975. *Mądrej głowie dość dwie słowie. Pięć centurij przysłów polskich i diabelski tuzin, t. II*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kuczkowski A. 2004. Stan i potrzeby badań nad Górą Chełmską (Krzyżanką) koło Koszalina. *Koszalińskie Zeszyty Muzealne* 24, 69–95.
- Kuczkowski A. 2009. Magiczno-religijne elementy sztuki wojennej u Słowian Zachodnich wczesnego średniowiecza. *Acta Militaria Mediaevalia* 5, 7–19.
- Kuczkowski A. 2013. *Cholin-Gollenberg-Góra Chełmska. Źródła archeologiczne do dziejów Góry Chełmskiej koło Koszalina* (= *Koszalińskie Zeszyty Muzealne, seria B-VIII – Archeologia III*). Koszalin: Muzeum w Koszalinie.
- Kurnatowska Z. 1995. Grody santockie w świetle dotychczasowych badań archeologicznych. In D. Rymar, Z. Czarnuch and S. Janicka (eds.), *Santok – początki grodu. Materiały z sesji historycznej*. Gorzów Wielkopolski: Towarzystwo Przyjaciół Archiwum i Pamiątek Przeszłości, 10–35.
- Larson G., Karlsson E. K., Perri A., Webster M. T., Ho S. Y. W., Peters J., Stahl P. W., Piper P. J., Lingaas F. and Fredholm M. 2012. Rethinking Dog Domestication by Integrating Genetics, Archaeology, and Biogeography. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 109, 78–88.
- Lepówna B. 1981. Materialne przejawy wierzeń ludności Gdańska w X–XIII wieku. *Pomorania Antiqua* 10, 169–198.
- Leśny J. 1974. W sprawie kultu pogańskiego na Ostrowie Lednickim we wczesnym średniowieczu. *Slavia Antiqua* 21, 119–135.
- Łeńska-Bąk K. 2002. *Sól ziemi*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum.
- Łuczynski M. 2012. Kognitywna definicja Welesa-Wołosa: Etnolingwistyczna próba rekonstrukcji fragmentu słowiańskiego tradycyjnego i mitologicznego obrazu świata. *Studia Mythologica Slavica* 15, 169–178.
- Łuka J. L. 1973. *Wierzenia pogańskie na Pomorzu Wschodnim w starożytności i we wczesnym średniowieczu*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Maisel W. 1982. *Archeologia prawna Polski*. Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Makowiecka M. and Makowiecki D. 2005. Stan badań nad użytkowaniem zwierząt w okresie rozwoju postłużyckich ugrupowań „pomorsko-kloszowych”. In M. Fudziński and H. Paner (eds.), *Aktualne problemy kultury pomorskiej*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne, 349–360.
- Makowiecki D. 2004. Wędrówki zwierząt jako przykład działalności gospodarczej i pozagospodarczej człowieka. In S. Moździoch (ed.), *Wędrówki rzeczy i idei w średniowieczu* (= *Spotkania Bytomskie* 5). Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 335–362.
- Makowiecki D. 2012. Wyniki badań archeozoologicznych szczątków kostnych z wykopalisk w Gnieźnie, stanowisko 22. In M. Kara (ed.), *Wyniki analiz specjali-*

- stycznych materiałów wczesnośredniowiecznych z gnieźnieńskiego zespołu osadniczego. Gniezno: Muzeum Początków Państwa Polskiego, 153–252.
- Makowiecki D. 2014. Studia archeozoologiczne nad znaczeniem wczesnośredniowiecznej i średniowiecznej fauny łęczyckiego grodu. In R. Grygiel and T. Jurerek (eds.), *Początki Łęczycy 1. Archeologia środowiskowa średniowiecznej Łęczycy. Przyroda. Gospodarka. Społeczeństwo*. Łódź: Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, 261–437.
- Makowiecki D. and Makowiecka M. 2010. Charakterystyka zwierzęcych depozytów szkieletowych. In W. Chudziak (ed.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 4) (= Mons Sancti Laurentii 5)*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 159–165.
- Maltby M. 2012. From Alces to Zander: a Summary of the Zooarchaeological Evidence from Novgorod, Gorodishche and Minino. In M. Brisbane, N. Makarov and E. Nosov (eds.), *The Archaeology of Medieval Novgorod in Context. Studies in Centre/Periphery Relations*. Oxford: Oxbow Books, 351–379.
- Margul T. 1987. *Religie jako święte przekazy. Repetytorium z teorii i fenomenologii religii dla studentów wyższych lat kierunku religioznawstwa*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Margul T. 1996. *Zwierzę w micie i kulcie*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Menache S. 1997. Dogs: God Worst Enemies? *Society and Animals* 5(1), 23–44.
- Militký J. 2000. Hundefigur. In A. Wieczorek and H.-M. Hinz (eds.), *Europas mitte um 1000. Katalog*. Stuttgart: Theiss Verlag, 100.
- Moeglich M. 2010. Kształtowanie się i przemiany przestrzeni sacrum na obszarze wczesnośredniowiecznych Pałuk. In K. Bracha and C. Hadamik (eds.), *Sacrum pogańskie – sacrum chrześcijańskie. Kontynuacja miejsc kultu we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*. Warszawa: DiG, 213–224.
- Montgomery J. E. 2000. Ibn Fadlan and the Rusiyyah. *Journal of Arabic and Islamic Studies* 3, 1–25.
- Moszyński K. 1929/1930. Pies w wierzeniach i obrzędach. *Lud słowiański. Pismo poświęcone dialektologii i etnografii Słowian* 1(2), 257–266.
- Moździoch S. and Przysiężna-Pizarska M. 2009. Tajemnice grodu Rechen. *Archeologia Żywa* 3(43), 10–17.
- Müller H.-H. 1980. Tieropfer in der slawischen Tempelburg von Arkona auf Rügen. In B. Chropovský (ed.), *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave, Bratislava, 7–14 Septembre, 1975*, Vol. 2, Bratislava: Veda, 307–311.
- Müller H.-H. 1991. Tierreste in Brandbestattungen und ihre Bedeutung für die Rekonstruktion der Bestattungssitten. In F. Horst and H. Keiling (eds.), *Bestattungswesen und Totenkult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit. Beiträge zu Grabbrauch, Bestattungssitten, Beigabenanssetzung und Totenkult*. Berlin: Akademie – Verlag, 377–380.
- Nowina-Sroczyńska E. 1991. Przezroczyście ramiona ojca: (fragmenty etnologiczne). *Łódzkie Studia Etnologiczne* 30, 125–137.
- Otto R. 1993. *Świętość. Elementy racjonalne i irracjonalne w pojęciu bóstwa*. Wrocław: Thesaurus Press.

- Paddenberg D. 2000. Studien zu frühslawischen Bestattungssitten in Nordostdeutschland. *Offa* 57, 231–345.
- Perri A. in press. A Typology of Dog Deposition in Archaeological Contexts.
- Pleszczyński A. 2008. *Niemcy wobec pierwszej monarchii piastowskiej (963–1034). Narodziny stereotypu. Postrzeganie i cywilizacyjna klasyfikacja władców Polski i ich kraju*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Pokrovskaya L. V. 2007. Ritual Objects from Novgorod: the Finds from Troitsky Excavations 1973–1999. In M. Brisbane and J. Hather (eds.), *Wood use in Medieval Novgorod*. Oxford: Oxbow Books, 399–417.
- Prummel W. 1992. Early Medieval Dog Burials among the Germanic Tribes. *Helinium* 32(1/2), 132–194.
- Rajewski Z. 1970. Pech und Tier bei den Slawen. *Zeitschrift für Archäologie* 4, 46–53.
- Rajewski Z. 1974. Święta woda u Słowian – źródła, rzeki, jeziora. *Slavia Antiqua* 21, 111–117.
- Rajewski Z. 1975. Koń w wierzeniach u Słowian wczesnośredniowiecznych. *Wiadomości Archeologiczne* 39, 516–521.
- Rappaport R. A. 2007. *Rytuał i religia w rozwoju ludzkości*. Kraków: Wydawnictwo NOMOS.
- Rębkowski M. 2007. *Chryścianizacja Pomorza Zachodniego. Studium archeologiczne*. Szczecin: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Oddział w Szczecinie.
- Rogozińska-Goszczyńska, R. 1964. Sprawozdania z badań na stanowisku Stradów III, pow. Kazimierza Wielka, za lata 1959–1962. *Sprawozdania Archeologiczne* 16, 345–354.
- Rosik S. 2000. *Interpretacja chrześcijańska religii pogańskich Słowian w świetle kronik niemieckich XI–XII wieku (Thietmar, Adam z Bremy, Helmold) (= Acta Universitatis Wratislaviensis 144)*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Rosiński F. M. 2007. Zwierzęta w ujęciu biblijnym. In P. Kowalski, K. Łeńska-Bąk and M. Sztandara (eds.), *Bestie, żywy inwentarz i bracia mniejsi. Motywy zwierzęce w mitologiach, sztuce i życiu codziennym (= Stromata Anthropologica 1)*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 49–72.
- Rybakow B. A. 1967. Rusalii i bog Simargl-Pereplut. *Sovetskaâ arheologia* 2, 91–116.
- Sikora J. and Trzciński Ł. 2014. Stan badań archeologicznych nad wczesnym średniowieczem w rejonie Chojnic i Tucholi. In H. Paner, M. Fudziński and W. Świętosławski (eds.), *Pomorze we wczesnym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych. Historia, stan aktualny i potrzeby badań*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne, 143–168.
- Słupecki L. P. 1998. *Wyrocznie i wróżby pogańskich Skandynawów. Studium do dziejów idei przeznaczenia u ludów indoeuropejskich*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Stasiak W. and Grygiel R. 2014. Pozostałe materiały ruchome. In R. Grygiel and T. Jurek (eds.), *Początki Łęczycy 2. Archeologia o początkach Łęczycy*. Łódź: Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, 182–223.
- Strzelczyk J. 1998. *Mity, podania i wierzenia dawnych Słowian*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.

- Svetieva A. 2002. He Is a Dog, But I Am a Bigger Dog Than He Is. *Studia Mythologica Slavica* 5, 131–144.
- Szyjewski A. 2003. *Religia Słowian*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Taylor A. 2003. Burials with the Romans. *British Archaeology* 69.
- Teske G. 2000. Ze studiów nad osadnictwem grodowym w południowo-wschodniej Wielkopolsce. *Slavia Antiqua* 41, 107–128.
- Toeppen M. 1892. Wierzenia mazurskie (Dalszy ciąg). *Wisła* 4(4), 758–797.
- Tomicki R. 1979. Ludowa kosmogonia dualistyczna Słowian w świetle samojedzich mitów stworzenia. *Etnografia Polska* 23(2), 169–184.
- Tyszkiewicz L. A. 1991. *Słowianie w historiografii wczesnego średniowiecza od połowy VI do połowy VII wieku*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Walter P. 2006. *Mitologia chrześcijańska. Święta, rytuały i mity średniowiecza*. Warszawa: Wydawnictwo PAX.
- Węgrzynowicz T. 1982. *Szczątki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciałopalenia zwłok*. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Wiloch-Kozłowska R. 2013. Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na wale grodziska gdańskiego przy ul. Grodzkiej 9 i Grodzkiej 19. In E. Fudzińska (ed.), *XVIII Sesja Pomoroznawcza. Vol. 1. Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 395–423.
- Wiloch-Kozłowska R. and Kościński B. 2009. Wstępne wyniki badań ratowniczych prowadzonych w Gdańsku przy ulicy Grodzkiej. In A. Janowski, K. Kowalski and S. Słowiński (eds.), *XVI Sesja Pomoroznawcza, Szczecin 22–24.11.2007 r., Część 1. Od epoki kamienia do okresu wczesnośredniowiecznego*. (= *Acta Archaeologica Pomoranica* 3). Szczecin: SNAP Oddział w Szczecinie, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Muzeum w Stargardzie, 505–512.
- Wilska M. 2001. Biały piesek w kulturze dworskiej późnego średniowiecza. In W. Iwańczak and S. K. Kuczyński (eds.), *Ludzie, kościół, wierzenia. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa Europy środkowej (średniowiecze – wczesna epoka nowożytna)*. Warszawa: Instytut Historii PAN, Instytut Historii Akademii Świętokrzyskiej w Kielcach, Wydawnictwo DIG, 463–473.
- Wrzesiński J. 1999. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne jako centralne miejsce praktyk religijnych i odbicie lokalnej struktury społecznej – przykład Dziekanowic. In S. Moździoch (ed.), *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej* (= *Spotkania Bytomskie* 3). Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 257–271.
- Zimmer S. 2009. 'Sacrifice' in Proto-Indo-European. *The Journal of Indo-European Studies* 37(2), 178–190.
- Zinoviev A. Z. 2012. Of Friends and Food: Dogs in Medieval Novgorod the Great. *Archaeologia Baltica* 17, 152–157.
- Zoll-Adamikowa H. 1966. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, cz. I. Źródła*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.

Kamil Kajkowski

Pies w wierzeniach pogańskich wczesnośredniowiecznych Słowian Północno-Zachodnich

Zagadnienia wstępne

Pies należy do najstarszych znanych człowiekowi i udomowionych gatunków zwierzęcych (Kmeťová 2006; Larson *et al.* 2012). W opinii badaczy ssaki te hodowano przede wszystkim z myślą o wykorzystaniu ich jako stróżów, zarówno dobytku nieruchomego, jak i posiadanych dóbr. Z czasem okazało się, że są to także doskonali towarzysze walki, polowań i codziennych zajęć (Jennbert 2003, 148; Zinoviev 2012, 154). Udomowione zwierzęta nie były jednak wyłącznie uczestnikami życia ekonomicznego i społecznego. Szybko stały się również ważnym elementem sfery symbolicznej. Zakłada się, że włączenie ich do życia religijnego mogło nastąpić już u zarania kształtowania abstrakcyjnych poglądów na otaczającą człowieka rzeczywistość (Makowiecki 2004, 338). Rozwój takiego myślenia miał się opierać na roli, jaką człowiek przypisywał własnemu istnieniu umiejscowionemu pomiędzy Naturą i Kulturą. Szczególną rolę odgrywały tutaj zwierzęta dzikie i stanowiące zagrożenie. Poprzez swój tryb życia wymykały się one ludzkiemu poznaniu, skutkiem czego nie tylko pobudzały ciekawość, ale także (a może przede wszystkim) wzbudzały podziw i lęk – zatem postrzegano je w podobnych wartościach w jakich widziano elementy świata *sacrum* (Otto 1993). Dla różnych regionów świata były to inne gatunki wkomponowane w ekosystem określonego obszaru geograficznego. Z treści zachowanych przekazów mitycznych wiemy, że na terenie Starego Kontynentu odczucia te wzbudzały przede wszystkim niedźwiedź, wilk i dzik, ale także jeleni, łabędzie oraz niektóre gatunki zwierząt udomowionych (koń, byk, koza). Wszystkie one były istotną częścią wyobrażeń religijnych, tworząc – by użyć słów Tadeusza Marguła (1987, 219) lokalny zoopanteon. Wiele wskazuje też na to, iż w niektórych systemach ideowych pies integralną częścią był pies.

Miejsce jakie zwierzę to zajmowało w wierzeniach i czynnościach obrzędowych wywodzone jest od dwóch czynników: pokrewieństwa z wilkiem oraz umiejętności wyczuwania zbliżającego się niebezpieczeństwa – niebezpieczeństwa, którego konsekwencją mogła być śmierć. Powodowało to wykreowanie ambiwalentnego stosunku do psa, który z jednej strony kodował pozytywnie waloryzowane sensy związane z bezpieczeństwem i lojalnością, z drugiej zaś łączył się z zagrożeniem (Kempiński 2001, 349; Svetieva 2002, 137).

Odnajdowane w trakcie badań archeologicznych źródła w postaci szczątków tych zwierząt, w szczególności zaś kontekst ich zalegania (zob. Tab. 1), wskazują iż mogły one odgrywać jakąś rolę także w życiu symbolicznym spo-

Tabela 1. Szczątki psów na stanowiskach północno-zachodniosłowiańskich

Lp.	Lokalizacja	Opis znaleziska	Chron.	Literatura
1.	Arkona, kr. Vorpommern-Rügen	Grodzisko. Kości zwierzęce odkryte w ośrodku kultu. Wśród rozpoznanych gatunkowo szczątki psa, konia, jelenia, zająca, kreta, kormorana i in.	IX/X w.	Müller 1980; 1991; Miś 1997, 122
2.	Chmielno, woj. pomorskie	Grodzisko. W jednej z jam odnaleziono spoczywający na jej dnie szkielet psa.	Wczesne średniowiecze	Łuka 1973, 34
3.	Dzianowice, woj. wielkopolskie	Cmentarzysko. Czaszka psa pod dłonią szkieletu mężczyzny w wieku <i>maturus</i> . Związek czaszki z grobem nie jest pewny.	2. poł. X – 1. poł. XI w.	Wrzesiński 1999, 265
4.	Gdańsk, woj. pomorskie	Grodzisko. Pod przyciesią ściany chaty nr 6 zalegał pozbawiony głowy szkielet niedużego zwierzęcia (być może psa).	2. poł. XI w.?	Lepówna 1981, 183
5.	Gdańsk, woj. pomorskie	Grodzisko. W jednej ze skrzyni konstrukcyjnych wału grodu, w pobliżu bramy odsłonięto pochówek psa. Obok szkieletu zwierzęcia znaleziono fragmenty czterech naczyń, które wypchione były owocami poziomek, czarnych jagód, czarnego bzu i żyta oraz kąkolem i szczawiem polnym.	2. poł. XI w.	Wiloch-Kozłowska, Kościński 2009, 505–506; Wiloch-Kozłowska 2013, 402
6.	Gniezno, woj. wielkopolskie	Wyspa na jeziorze Świąte. W jednej z jam odkryto szkielet psa złożony bez dodatkowego wyposażenia.	VIII – poł. X w.	Makowiecki 2012, 202, tab. 40 i 41
7.	Gniezno, woj. wielkopolskie	Wyspa na jeziorze Świąte. W jednej z jam odnotowano kości szkieletu noworodka psa oraz niewielkie taksony ziaren zbóż.	VIII – poł. X w.	Makowiecki 2012, 202, tab. 40 i 41; Koszałka 2012, 255
8.	Groß Strömkendorf, Kr. Wismar	Cmentarzysko. Niekompletny szkielet ok. 2-letniego psa. W wypełnisku jamy dwa fragmenty naczyń ceramicznych.	VIII – pocz. IX w.	Gerds 2008
9.	Groß Strömkendorf, Kr. Wismar	Cmentarzysko. Złożone w jednej jamie kości konia i psa. Szkielet ok. 5-letniego konia ułożony na lewym boku. Depozycja czaszki wskazuje, że zwierzę poddano dekapitacji. W pobliżu kręgów szyjnych odnotowano szklany niebieski paciorek i obrączkę/pierścien z brązowej blachy, być może pierwotnie zawieszane na szyi zwierzęcia. Szkielet okolo 2-letniego psa zalegał w centralnej części jamy.	VIII – pocz. IX w.	Gerds 2008
10.	Groß Strömkendorf, Kr. Wismar	Cmentarzysko. Niemal kompletnie zachowany szkielet 1,5-letniego psa złożonego na boku we wschodniej części rowu pierwotnie delimitującego kurhan skrywający pochówek szkieletowy mężczyzny złożonego w trumnie, wewnątrz której odkryto sprzączkę do pasa i pozostałości żelaznego noża.	VIII – pocz. IX w.	Jöns, Mazurek 1998, 197 – 198; Gerds 2008

Ciąg dalszy Tabeli 1.

Lp.	Lokalizacja	Opis znaleziska	Chron.	Literatura
11.	Groß Strömkendorf, Kr. Wismar	Cmentarzysko. Szczątkowo zachowane kości niewielkiego ssaka (psa?) złożonego we wschodniej części rowu pierwotnie delimitującego kurhan skrywający pochówek szkieletowy mężczyzny złożonego w trumnie, wewnątrz której odkryto sprzączkę do pasa i pozostałości żelaznego noża.	VIII – poc. IX w.	Jöns, Mazurek 1998, 197–198; Gerds 2008
12.	Groß Strömkendorf, Kr. Wismar	Cmentarzysko. Niemal kompletnie zachowany szkielet psa (ob. nr 234). Zwierzę leżało na plecach z kończynami skierowanymi ku górze.	VIII – poc. IX w.	Gerds 2008
13.	Groß Strömkendorf, Kr. Wismar	Cmentarzysko. Niekompletny szkielet psa. W jamie odnotowano obecność szczątków drewna – trumny, komory, moszczenia jamy?	VIII – poc. IX w.	Gerds 2008
14.	Groß Strömkendorf, Kr. Wismar	Cmentarzysko. Jama zawierająca ułożone w porządku anatomicznym kości konia i psa. Szkielet psa ułożony został wzdłuż, natomiast konia w poprzek jamy.	VIII – poc. IX w.	Gerds 2008
15.	Kaidus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 1	Grodzisko. W trakcie badań prowadzonych w południowo-wschodniej części grodziska, poza linią zewnętrznych umocnień, natrafiono na trzy szkielety końskie i jeden należący do psa. Ułożony na lewym boku szkielet psa znajdował się w jamie przykrytej warstwą pisaku zawierającej liczne szczątki organiczne. Obiekt w górnej części wtórnie naruszony został przez fosę.	2. poł. XI–XII w.	Chudziak 2003, 107–108; Błędowski <i>et al.</i> 2009, 270
16.	Kaidus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 4.	Cmentarzysko. W trakcie badań prowadzonych w północno-wschodniej części cmentarzyska odkryto obiekt zawierający niemal kompletny (nie zachowała się czaszka) ułożony na prawym boku szkielet co najmniej 2-letniego psa. Prawdopodobnie, że można go wiązać z ustykuowanym w pobliżu pochówkiem mężczyzny w wieku <i>maturus</i> .	koniec XI – poł. XII w.	Błędowski <i>et al.</i> 2009, 270; Makowiecki, Makowiecka 2010, 162
17.	Koszalin-Góra Chełmska, woj. zachodniopomorskie	Cmentarzysko. Naczynie z popupanymi szczątkami psa. Odnotowane w nawastwieniach interpretowanych jako relikty rowu okalającego domniemany kurhan.	poł. XI – poł. XIII w.	Kuczkowski 2013, 87
18.	Łęczycza, woj. łódzkie	Grodzisko. Kilka szkieletów psów miało znajdować się w studni zlokalizowanej na majdanie.	XII/XIII w.?	Makowiecki 2014, 264
19.	Menzlin, Kr. Mecklenburg	Cmentarzysko. Szkielet psa spoczywający w nasypie kurhanu, wokół urny zawierającej spalone szczątki ludzkie. W naczyniu odnotowano dodatkowo żelazny podwójny nit lub okucie, dwa fragmenty żelaznego okucia wiadra, jeden z nich z blachą brązową, nieokreślone fragmenty przedmiotów żelaznych.	VIII/IX w.	Paddenberg 2000, 310-315
20.	Ostrowite, woj. pomorskie	Cmentarzysko. Mocno zniszczony pochówek małego ssaka, najprawdopodobniej psa. Szczątki zarejestrowano na skraju domniemanego kurhanu.	koniec XI – XII/XIII w.	Sikora, Trzciński 2014, 151

Lp.	Lokalizacja	Opis znaleziska	Chron.	Literatura
21.	Ralswiek, kr. Vorpommern-Rügen	Sanktuarium, tzw. plaża kultowa. W centralnej części obiektu znajdował się negatyw drewnianego słupa otoczonego u dołu brykami kamiennymi. W najbliższym otoczeniu zalegały szczątki interpretowane jako pozostałości składanych tu ofiar. Obok ludzkich odkryto kości zwierząt – głównie należących do koni, bydła i psów.	2. poł. VIII w.	Herrmann 1998a, 7, 219; 1998b, 467
22.	Ryczyn, woj. śląskie	Grodzisko. Pomiędzy jednym z obiektów a wałem grodu natrafiono na ślad po rowie wkopanym w warstwę gliny. W jego wypełnisku odkryto ślady spalonych, nieokreślonych konstrukcji drewnianych. Pod warstwą spalenizny zalegały cztery czaszki zwierzęce. Trzy należały do koni, jedna do psa.	X w.	Moździoch, Przysiężna-Pizarska 2009, 12
23.	Ryczyn, woj. śląskie	Grodzisko. Odkryta „wewnętrzna” obwarowań grodowych „rodziopodobna” konstrukcja skonstruowana z ułożonych na ubitej glinie desek podpartych łukowato wygiętymi legarami. Wewnątrz obiektu znajdowały się ułożone warstwami szczątki zwierzęce. Oprócz kości bydła, owcy, kozy, ptaków i ryb odnotowano obecność pozostałości połowy szkieletów konia, świni i psa.	X w.	Moździoch, Przysiężna-Pizarska 2009, 12
24.	Stradów, woj. małopolskie	Na obszarze cmentarzyska natrafiono na jamę zawierającą szczątki ponad 40 psów. Kilkanaście z nich ułożono z zachowaniem układu anatomicznego wzdłuż zachodniego brzegu jamy. W części środkowej i wschodniej szkielety leżały beładnie. Zaobserwowane na części kości ślady ingerencji mechanicznej pozwalają domniemywać, iż przynajmniej część szkieletów zostało poćwiartowanych. W tym samym obiekcie odnotowano obecność pochówku dziecka. W wypełnisku jamy znajdowały się także nieliczne fragmenty naczyń glinianych.	XII w.	Rogozińska-Goszczyńska 1964, 349; Zoll-Adamikowa 1966, 98–99

łeczności zamieszkujących we wczesnym średniowieczu północno-zachodnią część Słowiańszczyzny¹. Należy jednak postawić pytanie, jaka była to rola.

Sanktuaria

Wydaje się, iż poszukując odpowiedzi na pytanie o rolę psów w wierzeniach dawnych Słowian należy zwrócić uwagę przede wszystkim na kości tych zwierząt zarejestrowane w obrębie sanktuariów. Okazuje się jednak, że znamy je zaledwie z kilku stanowisk: Arkony, Ralswiek, Ryczyna² i być może Gniezna³. Ze względu na przypisywany tym stanowiskom charakter notowane tutaj szczątki zwierzęce na ogół charakteryzuje się jako relikty ofiar lub/i uczt obrzędowych. Niemniej jednak brak specjalistycznych badań archeozoologicznych nie pozwala na wysunięcie bardziej szczegółowych wniosków. Warto jednak zwrócić uwagę, że w opinii niektórych badaczy, cechą determinującą poświęcanie psów (lub ich części) na ołtarzach⁴ miał być przede wszystkim ich związek z siłami natury chthonicznej, jak również wyjątkowo skuteczna rola w działaniach magicznych (Zimmer 2009, 185–186).

Cmentarze

Nieliczna wymieniona dotąd grupa znalezisk może być poszerzona o wyniki badań wykopaliskowych przeprowadzonych w miejscach chowania zmarłych. Odnajdowane na cmentarzyskach obiekty zawierające szczątki psów z reguły interpretuje się jako związane z pochówkami ludzi. W takim ujęciu pozostałości psów określa się jako dary wskazujące na pozycję społeczną zmarłego, bądź też na związki emocjonalne, jakie mogły łączyć człowieka i złożone obok zwierzę (Prummel 1992, 150; Jennbert 2003, 148). Niemniej jednak, na omawianym obszarze nie odnotowano, jak dotąd, grobów ludzkich zawierających kości psa⁵. Szczątki tego zwierzęcia rejestruje się

¹ Pod pojęciem Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej rozumiem obszar położony w zlewisku Morza Bałtyckiego, składający się z większości dzisiejszych ziem polskich (z wyjątkiem związanej, w okresie wczesnośredniowiecznym, z osadnictwem pruskim części północno-wschodniej) oraz dorzecza Łaby i Soławy.

² Zastanawiające jest zaskakujące podobieństwo odkrytych relikwów (por. Tab. 1) ze słynnym opisem śmierci „wareskiego naczelnika” autorstwa ibn Fadlana (Montgomery 2000).

³ O ile zaakceptujemy taką interpretację wyników badań archeologicznych (zob. Kara 2012).

⁴ Terminu „ołtarz” używam jako synonimu miejsca dokonywania czynności rytualnych. Zagadnienie słowiańskich „stołów ofiarnych” to odrębny problem badawczy, który nie ma większego znaczenia dla podjętych niżej kwestii.

⁵ W związku z tym problem ten pozostać musi na marginesie prezentowanych rozważań. Warto jednak wspomnieć o teorii Anne-Sofie Gräslund (2004, 169), wedle której intensyfikacja „pochówków” psów mogła mieć związek z rozprzestrzenia-

wyłącznie w osobnych jamach położonych w mniejszej lub większej odległości od mogił ludzkich. Wyjątkiem może być tutaj sytuacja zaobserwowana w jednym z pochówków z Dziekanowic (Wrzesiński 1999, 265). W tym jednak przypadku w grobie mężczyzny zmarłego w wieku *maturus* zarejestrowano wyłącznie czaszkę psa. Ułożenie jej pod dłonią nieboszczyka mogłoby wskazywać na łączący ich związek emocjonalny. Warto jednak zauważyć, że analiza stratygrafii omawianego obiektu wykazała, że został on wkopany we wcześniejszy obiekt, związany z warstwami osadniczymi⁶. W tych okolicznościach związek szczątków zwierzęcia ze szkieletem ludzkim nie jest pewny.

Nie do końca również wiadomo, jak należy interpretować odkrycie, którego dokonano w Stradowie (por. Tab. 1). Nie wiemy bowiem, czy zaobserwowaną tu sytuację należy łączyć z treściami symbolicznymi nadawanymi szczątkom ludzkim, czy też zwierzęcym. Innymi słowy – czy te ostatnie miały z jakichś względów towarzyszyć pochówkowi dziecka, czy też pochówek ten umieszczono w takim, a nie innym miejscu ze względu na obecność kości psów. Nie znamy dotąd analogii mogących poświadczać pierwszą z możliwości. Natomiast na drugą wydają się wskazywać dwie cechy; ślady urazów mechanicznych (odnotowane w wyniku badań archeozoologicznych) oraz treści symboliczne, jakie mogły wiązać się ze zwłokami dziecka. Trudno określić, w jakich okolicznościach mogły powstać te pierwsze. Niewykluczone, że są one świadectwem działalności miejscowego raka. W taki właśnie sposób zinterpretowano zbiorową „mogilę” obdartych ze skóry psów, odkrytą w trakcie badań na Starym Mieście we Wrocławiu (Węgrzynowicz 1982, 21)⁷. Być może w analizowanym przypadku jakieś znaczenie mogła mieć pozycja, którą najmłodsi zajmowali w strukturach społecznych. Uważa się, że w tradycyjnych systemach religijnych mógł być on zbliżony do waloryzacji jaką nadawano dzieciom w magicznej kulturze ludowej. Z jednej strony niewinność i bezpłciowość, które w szczególnie sposób predestynowały je do roli mediatora między Tym i Tamtym światem, z drugiej strony hybrydalność, tkwienie w stanie inicjalnym, stwarzały realne niebezpieczeństwo dla zasad regulujących byt grupy (Nowina-Sroczyń-

niem chrześcijaństwa na różnych obszarach Europy. Niewykluczone, że podobny związek mógł zachodzić także na obszarze wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej. Może na to wskazywać chronologia większości z analizowanych stanowisk. Co więcej, znaczną ich część odnotowano na cmentarzyskach interpretowanych jako chrześcijańskie (por. Tab. 1). Podkreślę jednak raz jeszcze – w żadnych z charakteryzowanych przykładów nie zaobserwowano bezpośredniego związku między szkieletem psa a pochowaną osobą (tzn. kości zwierzęce nigdy nie spoczywały w jednej jamie, w towarzystwie szczątków ludzkich).

⁶ Chciałbym w tym miejscu podziękować J. Wrzesińskiemu za konsultację w sprawie tego znaleziska.

⁷ Pytanie o cel uśmiercania zwierząt nie ma większego znaczenia dla analizowanego problemu. Zakłada się, iż pies nie miał znaczenia w pożywieniu dawnych społeczności, jednak dane archeozoologiczne potwierdzają, że jego tusza incydentalnie mogła być konsumowana (Kurnatowska 1995, 13; Makowiecka, Makowiecki 2005, 356; Maltby 2012, 376; Zinoviev 2012, 154).

ska 1991; Kowalski 2000, 141; Łeńska-Bąk 2002, 90; van Gennepe 2006, 74)⁸. Czy w związku z tym, biorąc pod uwagę ambiwalencję znaczeń nadawanych psom, pochówek ze Stradowa mógł zawierać szczątki dziecka wykluczonego z (nie włączonego do) struktur lokalnej społeczności?⁹ Trudno dać tutaj jednoznaczną odpowiedź. Tym bardziej, że nie można w analizowanym przypadku wykluczyć trzeciej jeszcze możliwości. Mianowicie aktu wotywnego. Rytuał polegający na składaniu dzieci wraz z psami w ofierze znamy już z okresów pradziejowych (Taylor 2003). W podobny sposób interpretuje się znalezisko z Grzybowa (Garbacz 1992; zob. przyp. 5). Niemniej jednak, brak wczesnośredniowiecznych analogii zachodniosłowiańskich powoduje, iż nie można tu wyjść poza nawias roboczej hipotezy.

Jako ofiary charakteryzuje się szkielety psów odkryte na cmentarzysku w Groß Strömkendorf (Gerds 2008). Co ciekawe, w dwóch przypadkach odnaleziono je w jednej jamie ze szczątkami koni (Ryc. 1) – zwierzętami zajmującymi ważną pozycję w wierzeniach wczesnośredniowiecznych Słowian Zachodnich (szerzej na ten temat: Kajkowski in press, tam dalsza literatura).

W przypadku omawianego stanowiska pojawiają się jednak dość poważne problemy z próbą określenia atrybucji kulturowej zaobserwowanych zjawisk. Przekonująco utożsamia się je bowiem ze znaną ze źródeł pisanych osadą handlową Reric (Jöns, Mazurek 1998; Gerds 2013), która była ośrodkiem o charakterze multikulturowym i wieloetnicznym. Wszelkie próby interpretacji dodatkowo utrudnia brak całościowego opracowania wyników prowadzonych tutaj badań archeologicznych¹⁰. Z powodu braku opubliko-

⁸ Ciekawym przykładem obrazującym takie postrzegania dzieci jest XIV-wieczny obiekt odkryty na cmentarzysku w podkarpackim Grzybowie. W jego wnętrzu znajdował się szkielet kilkumiesięcznego płodu złożonego w glinianym naczyniu. W wypełniku jamy odnotowano również obecność kości należących do sześciu psów i dwóch świń. Równie ciekawe jest położenie tego obiektu. Okazuje się bowiem, że wkopano go w zachodniej części cmentarzyska, na której zarejestrowano grupę zlokalizowanych blisko siebie jam, zawierających szczątki zwierzęce. Wszystkie wymienione obiekty znajdowały się w bezpośrednim sąsiedztwie grobu.

⁹ Być może jakąś wskazówką może być tutaj znalezisko jakiegoś dokonano w Atenach. Odnalezionym tutaj szczątkom (datowanym na II w. BC) 450 noworodków i dzieci towarzyszyło blisko 150 psów (w tym rozczłonkowanych). Odkrycie interpretuje się w sensie działań rytualnych związanych z aktem puryfikacyjnym (De Grossi Mazzorin, Minniti 2006, 63).

¹⁰ Jak dotąd opracowano wyłącznie materiały ceramiczne wskazujące na wyraźną dominację czynnika słowiańskiego. Dla podjętych w tym miejscu kwestii ważne jest natomiast, że w efekcie tych analiz udało się oznaczyć kilka (6 z 40 sztuk) skorup zarejestrowanych w „grobach” zwierzęcych. Okazało się, że zaledwie jedną z nich (odnaleziona w pobliżu jednego ze szkieletów końskich) wywodzić można z obszaru Skandynawii. Reszta zakwalifikowana została jako ceramika typu Sukow, lub po prostu ceramika typu słowiańskiego (Brorsson 2010, 91). Nie dowodzi to, rzecz jasna, niczego poza tym, że zakopujący zwierzęta uczestnicy towarzyszących temu czynności (rytualnych?) posługiwali się wyrobami ceramicznymi pochodzącymi z lokalnego czy pobliskiego warsztatu. Nie można też wykluczyć, że fragmenty naczyń dostały się

wanej planigrafii nie jesteśmy w stanie ocenić również skali rozpoznania cmentarzyska, ani umieścić w jego przestrzeni zarejestrowanych szczątków archeozoologicznych¹¹. Wiemy natomiast, że szkielety dwóch psów spoczywały we wschodniej części rowu delimitującego jeden z kurhanów. Według Marcusa Gerdsa (2008) mogły one stanowić dar dla centralnie położonego pochówka ludzkiego. Wydaje się jednak, iż w takim przypadku powinniśmy ich oczekiwać w najbliższym otoczeniu jamy grobowej. Podobną sytuację zaobserwowano w przypadku co najmniej dwóch kolejnych cmentarzysk: Ostrowitego i Góry Chełmskiej¹² (Sikora, Trzciński 2014, 151; Kuczkowski 2013, 87) (Ryc. 2–4). Szczątki psa spoczywały także w kontekście kurhanu („wokół” urny) na cmentarzysku w Menzlin (Paddenberg 2000, 310–315).

Sądzę, że takie a nie inne miejsce umieszczenia zwierząt może skrywać zupełnie inne niż sugerowane przez Gerdsa (2008) znaczenia symboliczne. Do kwestii tych powrócę w dalszej części rozważań. W tym miejscu warto jednak zwrócić uwagę na dwie cechy analizowanych przykładów. Po pierwsze, wszystkie, przynajmniej jak do tej pory, znane są wyłącznie z obszaru Słowiańszczyzny nadbałtyckiej. Po drugie, miejsce zakopania większości z nich odnieść można do semantyki strefy liminalnej.

Struktury osadnicze

Umieszczanie szkieletów zwierzęcych w obrębie obszarów granicznych znajduje potwierdzenie w depozytach rejestrowanych w strukturach konstrukcji osadniczych. Trzech spośród analizowanych znalezisk dokonano w bezpośrednim związku z umocnieniami grodowymi. Dwa odnaleziono wewnątrz wałów obronnych (Chmielno, Gdańsk¹³) (Ryc. 5; por. Tab. 1), je-

tutaj przypadkowo i nie miały związku z charakteryzowanymi obiektami. Badacze stanowiska w Groß Strömkendorf genezę odkrytych tu „pochówków” zwierzęcych wywodzą najczęściej z Saksonii, Fryzji, rzadziej ze Skandynawii (por. Gerds 2008).

¹¹ Praca doktorka Gerdsa niedawno ukazała drukiem. Autor dotarł do niej jednak już po złożeniu tekstu do druku.

¹² Przypadek ten jest szczególnie trudny do interpretacji ze względu na sposób prowadzenia i dokumentowania wyników badań. Rewaluacja dotycząca ustaleń chronologicznych pozwala przesunąć datowanie tego stanowiska na poł. XI w. (Kuczkowski 2004). Nadal problematyczny pozostaje jednak odkryty tutaj grób w łodzi oraz przykrywający go domniemany kurhan, z którym łączona jest jama ze szczątkami psa. Niewiele wnosi do problemu znaleziony w jego najbliższym sąsiedztwie pierścionek. Przedmioty te notuje się na Pomorzu przynajmniej od X stulecia, jednak największe natężenie ich występowania łączyć można z XII–XIII w. (Rębkowski 2007, 201). W tym czasie na Górze Chełmskiej funkcjonowały struktury ewidentnie chrześcijańskie. Cechy odnalezionego tu okazu nie dają podstaw do jakichkolwiek prób chronologizacji.

¹³ Kolejny szkielet, najprawdopodobniej psa, pochodzący z tego miejsca datuje się już na okres nie wchodzący w zakres chronologiczny niniejszych dociekań. Łączy się go z poziomem osadniczym, który Barbara Lepówna (1981, 182) określiła jako „katastroficzny” i odniosła do zniszczeń dokonanych przez Krzyżaków pod koniec

den poza ich zewnętrzną linią, pomiędzy grodziskiem a relikdami strefy nekropolicznej (Kałdus) (Ryc. 6; por. Tab. 1).

Trudne do weryfikacji pozostają natomiast, pochodzące z lat 40. ubiegłego stulecia, doniesienia dotyczące znaleziska w Łęczycy (Makowiecki 2014, 264). Nie znając dokładnych okoliczności ani kontekstu odkrycia nie sposób włączyć je do bardziej szczegółowej dyskusji. Z drugiej jednak strony z tego samego miejsca znamy depozyt składający się z drewnianych wyobrażeń fallicznych oraz czerpaka ze stylizowanym uchwytem w kształcie głowy ptaka (Stasiak, Grygiel 2014, 222–223). Na ogół znalezisko to odnosi się do sfery symbolicznej. Nie da się powiedzieć z całą pewnością, czy w podobnych kategoriach można rozpatrywać zarejestrowane tutaj szkielety psów. Nie można tego również całkowicie wykluczyć. Z jednej bowiem strony trudno podejrzewać, aby zatopienie w studni kilku zwierząt było całkowicie przypadkowe. Z drugiej zaś, jeśli zbiornik wciąż był czynny, pozostawiona w wodzie padlina z pewnością zatruwała rezerwuuar wody pitnej. Zwróćmy jednak uwagę na dwa szczegóły. Po pierwsze, działania natury religijnej należały do aktów abstrakcyjnych, często irracjonalnych i wymykających się logice współczesnego rozumowania. Po drugie, nie w każdym przypadku studnia musiała (przynajmniej przez cały czas) spełniać funkcje utylitarne. Pokrywa się to z uwagami Grzegorza Teske, który rozważając sens kopania ujęcia wody w centrum dziedzica grodu, zauważył, że najczęściej cechowała ją słaba wydajność i jakość wód. Co więcej, studnia „spełniała drugoplanową rolę wobec ogólnie dostępnych naturalnych cieków wodnych, usytuowanych blisko grodów” (Teske 2000, 113).

Spostrzeżenia te kierują naszą uwagę na treści symboliczne, jakie społeczności wczesnośredniowieczne mogły przypisywać studniom. Nie wnikając w szczegóły problemu zauważmy, że wedle opinii badaczy akt kopania takich zbiorników mógł się wiązać z włączaniem elementów *sacrum* do oswojonych struktur Kultury (Kowalski 2002, 113). Było to więc miejsce o szczególnych walorach mediacyjnych. Z tego też powodu mogło służyć rozmaitym działaniom obrzędowym, w tym wotywnym. W taki właśnie sposób interpretuje się znaleziska jakich dokonano w studniach na obszarze Wielkopolski. W ich skład wchodziły m.in. czaszki koni (Leśny 1974, 125; Rajewski 1974, 114).

Nie można też wykluczyć, że szczątki zwierzęce wrzucono do studni w momencie jej wyschnięcia (zaprzestania użytkowania). Przypadki takie, znane m.in. ze stanowisk antycznych, interpretuje się jako ofiary dziękczynne lub/i zabezpieczające dostęp do (z?) miejsc o szczególnej emanacji sił sakralnych (De Grossi Mazzorin, Minniti 2006, 63).

Dyskusja

We współczesnej myśli socjologicznej zwierzęta są traktowane w opozycji do ludzi. W myśl powszechnie panującego poglądu uważa się je za bez-

XIII i na początku XIV w. Co ciekawe jest to, że zwierzę, zakopane najpewniej jako ofiara zakładzinowa, pozbawione zostało głowy.

warunkowo podporządkowane dominacji człowieka. Wszystko to powoduje trudności w próbie zrozumienia zasad konstytuujących byt dawnych społeczności, których światopogląd rzadko wynikał z antropocentrycznego punktu widzenia. W konsekwencji światy Kultury i Natury przeplatały się, a granice między nimi nie zawsze były łatwe do wytyczenia. Dotyczyło to także relacji ludzi w stosunku do zwierząt. Wiele wskazuje na to, że relacja ta odgrywała ważną rolę od momentu krystalizowania się abstrakcyjnego poglądu na otaczającą człowieka rzeczywistość. Ale podczas gdy na przestrzeni wieków praktyczne funkcje zwierząt najprawdopodobniej nie ulegały większym zmianom, ich symboliczne aspekty cechowała poliwalentność (Jennbert 2011, 41). To z kolei powoduje, iż wedle opinii niektórych religioznawców, w badaniu znaczenia zwierząt w systemach religijnych „leży jeden z kluczy do każdej cywilizacji” (Margul 1996, 8). Stwierdzenie to wydaje się szczególnie ważne w przypadku społeczności, których życie religijne wciąż pozostaje niedostatecznie rozpoznane. Odnosi się więc również do wczesnośredniowiecznych społeczności zachodniosłowiańskich, a wartość takich badań wydają się potwierdzać przeprowadzone dotąd studia (np. Rajewski 1970; 1975; Kiersnowski 1990; Słupecki 1998; Kajkowski 2012; 2015; in press). W oparciu o ich wyniki możemy stwierdzić, że w wierzeniach interesującej nas ludności ważną rolę odgrywały określone gatunki zwierząt, takie jak koń, niedźwiedź, dzik czy wilk. Przywołane przykłady zdają się potwierdzać, że można tutaj włączyć również (bliskiego temu ostatniemu) psa (por. Kempański 2001, 349; Dominiak 2011, 117).

Mając na uwadze podkreślany w studiach religioznawczych związek rytuału z mitem (np. Szyjewski 2003, 36; Walter 2006, 15; Rappaport 2007, 194), należy postawić pytanie czy, i jaką rolę mógł odgrywać pies w mitologii Słowian? Niestety, informacje którymi dysponujemy są wyjątkowo skąpe. Szczątki interesujących nas wątków znamy jedynie z przekazów wschodniosłowiańskich. Pierwszy dotyczy postaci Si(e)margła/Simargła. Miało to być jedno z bóstw wchodzących w skład tzw. panteonu Włodzimierza wzmiankowanego pod rokiem 980 przez autora *Powieści minionych lat* (PVL 27, 53). Jak dotąd nie udało się dostatecznie wyjaśnić genezy i roli, jaką postać ta miała spełniać w wierzeniach pogańskich. Na podstawie odnoszonych do niej motywów zdobniczych, pojawiających się na miejscowych i importowanych na Ruś wyrobach, wiemy jedynie iż w okresie wczesnego średniowiecza przedstawiono ją jako półpsa-półptaka. Analogie irańskie i kaukaskie powodują, iż część badaczy neguje możliwość kultu takiego bóstwa u Słowian Wschodnich. Inni dopuszczają taką możliwość (zob. dyskusja w: Rybakow 1967; Strzelczyk 1998, 182; Čausidis 1999, 291; Kempański 2001, 391; Gieysztor 2006, 187–188)¹⁴.

¹⁴ W starszej literaturze część badaczy kultu Si(e)margła (względnie Siema i Rgła) doszukiwała się na obszarze Słowiańszczyzny Zachodniej. Podstawą takiego wnioskowania były występujące na obszarze dzisiejszej Polski toponimy z przedrostkiem Siem-/Rgiel-. Szczególnie znamienity miałby być tutaj casus wzgórza znajdującego się w miejscowości Rgielsko (woj. wielkopolskie), mającego zdradzać cechy przypię-

Druga opowieść dotyczy białoruskiego księcia Boja i jego dwóch ulubionych psów: Stawra i Gawra. Po śmierci swoich faworytów władca miał ustanowić kult i nakazać oddawać im cześć. W wyznaczonym terminie, na miejsce pochowania zwierząt podwładni księcia mieli przynosić jedzenie i napoje spożywane w ciągu całodniowej trzyny. W międzyczasie wzywali psy po imieniu (Strzelczyk 1998, 192; Kempieński 2001, 399). Wydaje się, że przytoczona anegdota nosi cechy deprecjacji obrzędów pogańskich odbywanych na grobach zmarłych. Pozostaje jednak pytanie czego mogła dotyczyć? Czy pochowanych w kurhanach pogan autor (zgodnie z retoryką chrześcijańską) nazywał psami czy też znał jakiś – przeredagowany na potrzeby swej pracy – mit? Tego zapewne nigdy się nie dowiemy. Ważny natomiast pozostaje związek psów z miejscem grzebania zmarłych lub/i ze śmiercią. Był to związek pogłębiany szczególną funkcją tych zwierząt jako strażników bydła, co w mitologiach kręgu indoeuropejskiego bezpośrednio łączyło się z patronującym mu bóstwem (Brückner 1970, 411; Kempieński 2001, 348). Jak się przypuszcza, na gruncie słowiańskim istotą taką był Weles (lub jego hipostazy), będący jednocześnie bogiem zaświatów i wegetacji (ostatnio Łuczynski 2012, tam dalsza literatura). Jeśli zaś weźmiemy pod uwagę próby odczytania treści jakie mogły kryć się za słowiańskim mitem kosmologicznym, ukazującym walkę Gromowładcy (Perun) z jego adwersarzem (Weles) (Ivanov, Toporov 1974, 4–179; Tomicki 1979) i porównamy je z dobrze rozpoznanymi mitami indoeuropejskimi innych części Europy, zarysuje się nam ciekawa sytuacja. Okazuje się bowiem, że w wielu z nich przeciwnik boga/herosa burzy przybierał postać psa (Herakles/Cerber-Ortos, Indra/Cabala-Cyama, Cúchulainn/Culann-Baiscne, Tyr/Garm) (Kempieński 2001, 348; De Grossi Mazzorin, Minniti 2006, 62–63). Godne uwagi jest też to, że we wszystkich tych wątkach zwierzę albo ucieleśniało siły chaosu, albo też strzegło wejścia do zaświatów.

Ten archetypowy wzorzec Cerbera znajdował odbicie w wyobrażeniach religijnych. Wiemy, że w kulturze antyku do stróżowania przed świątyniami wykorzystywano psy lub też umieszczano na progu (także budynków mieszkalnych) wyobrażenia tych zwierząt (Forstner 1990, 293; De Grossi Mazzorin, Minniti 2006, 63)¹⁵. Niewykluczone, że z takiej właśnie przyczyny ich zwłoki/kości mogły być zakopywane w formie ofiar zakładzinowych. Spostrzeżenie to dotyczy także obszarów nekropolicznych. Umieszczone poza grobem,

sywane wczesnośredniowiecznym ośrodkiem sakralnym (Moeglich 2010, 218–220, tam dalsza literatura). Pomijając zasadność takiej interpretacji (opartej wyłącznie na przesłankach fenomenologicznych) warto przywołać w tym miejscu opinię Jerzego Strzelczyka (1998, 182), podkreślającego brak podstaw do poszukiwania śladów kultu Si(e)margła w oparciu tylko o wskazówki toponomastyczne.

¹⁵ Z obszaru Słowiańszczyzny znamy kilka zaledwie figurek zoomorficznych ukazujących psy. Żadna nie została odnaleziona w jej północno-zachodniej części. Wszystkim jednak przypisuje się znaczenia symboliczne, odnoszące się do przedchrześcijańskiego systemu ideologicznego (Militký 2000; Pokrovskaya 2007, 406; Galuška 2013, 596).

w rowie delimitującym nasyp kurhanu lub w strefie liminalnej cmentarzyska, kodowały określone treści symboliczne. Pies jako zwierzę o ambiwalentnych sensach łączących go z różnymi sferami Kosmosu mógł spełniać szczególną rolę mediacyjną pomiędzy nimi. W mitologiach indoeuropejskich był to nie tylko strażnik pilnujący wejścia do zaświatów, ale również strzegący ich wyjścia. W związku z tym widział i przepowiadał zbliżającą się śmierć. Wątek ten, obecny jeszcze w XIX-wiecznym folklorze (Krauss 1890, 660; Toeppen 1892, 796; Moszyński 1929/1930, 258–259; Fischer 1932, 26, 35; 1934, 221), odnajduje – jak sądzę – potwierdzenie w jednym z przekazów pisanych. Mam tutaj na myśli *passus* w kronice Widukinda opisujący wydarzenia z 934 r. Opowieść dotyczy niepokojów między serbskimi Dalemińcami, a Węgrami. Słowianie zaniepokojeni polityką Henryka I zerwali układ z Sasami i nie wsparli związanych z nim sojuszem koczowników, którzy przez Połabie mieli wkroczyć na ziemie niemieckie. To co przykuwa uwagę, to sposób w jaki Słowianie zakomunikowali brak akceptacji na przemarsz obcych wojsk przez własne terytorium. Kronikarz wspomina bowiem, że jako wyjątkowo szyderczy akt wypowiedzenia posłuszeństwa posłużył „dar z psa” (Widukind I, 38). Przekaz ten interpretowano dotąd w rozmaity sposób. Część badaczy, zgodnie z treścią źródła, widzi tutaj symboliczny sposób zerwania sojuszu i/lub formę obelgi (Tyszkiewicz 1991, 145; Pleszczyński 2008, 62). Inni chcą tutaj widzieć rodzaj magii prekognicyjnej polegającej na zagroźeniu drogi przeszkodą z nieczystego zwierzęcia. W efekcie przekroczenie tej symbolicznej zapory miało wywróżyć/sprowadzić na najeźdźców śmierć (Kuczkowski 2009, 9). Bez względu na to, którą z proponowanych interpretacji uznamy za słuszną, wątpliwości nie wzbudza symboliczny wymiar tego gestu. W mojej opinii, za wysoce prawdopodobne uznać można również to, że niósł on treści czytelne i zrozumiałe dla obu stron konfliktu¹⁶. Z tym, że w przypadku Słowian były to treści o charakterze protekcyjnym. Zwierzę stanowiłoby tutaj rodzaj symbolicznej bariery zabezpieczającej dostęp do własnego terytorium. W przypadku Węgrów sytuacja wyglądać musiała zgoła odmiennie. Tutaj pies odgrywał rolę negatywną, w założeniu uniemożliwiając dalszy przemarsz wojsk obłożony w razie jego ignorancji odpowiednimi sankcjami¹⁷. Niewykluczone, że wiązały się one z postrzeganiem tych zwierząt w kontekście przypisywanych im kontaktów ze sferą zaświatów i przepowiadaniem śmierci.

Zarówno analizowany przekaz, jak i przytoczone źródła archeologiczne wskazują na możliwość innej jeszcze roli psów w wierzeniach Słowian Północno-Zachodnich. Ma ona związek z jedną z najstarszych funkcji obecną w mitach indoeuropejskich i przypisującą mu zadanie przeprowadzania dusz zmarłych do Tamtego świata (Birket-Smith 1974, 171; Menache 1997, 24; Kobiela 2002, 258–259).

¹⁶ Na temat znaczenia psów w religii Węgrów i innych ludów koczowniczych zob. Dąbrowska 1979, 201–205; Kowalik 2004, 283.

¹⁷ Ontologicznie akt ten odpowiadałby więc znaczeniom przypisywanym ofiarom składanym w strefach liminalnych.

Zakończenie

Zebrane dotąd informacje ukazują nam psa jako psychopomposa i strażnika drogi do krainy zmarłych. Obecność jego szczątków w sferach liminalnych i kontakty ze zmarłymi z jednej strony określały go jako zwierzę naznaczone śmiercią, z drugiej zaś jako obrońcę oswojonego świata chroniącego go przed wpływami *orbis exterior*. Wraz z upływem czasu, zapewne pod wpływem chrześcijańskich wątków eschatologicznych, cechy te zaczęły się zacieśniać. W konsekwencji obserwujemy proces „przechodzenia od hermeneutyki mitycznej do alegorycznej, i dalej do znakowości i estetyczności” (Kowalski 2000, 105). W wyniku tego procesu pies staje się symbolem ogniskującym jak najgorsze cechy¹⁸.

Niemniej jednak nie mamy podstaw by zakładać jedynie negatywną waloryzację psów w religii pogańskich Słowian. Jak kilkakrotnie podkreślałem, istoty te łączyły w sobie ambiwalentne w treści znaczenia. Wiele wskazuje jednak na to, że wątki te współkonstituowały pogląd na świat i jego genezę. Innymi słowy nie możemy mówić o linearnie poprowadzonym dualizmie. Ten jest cechą charakterystyczną wierzeń chrześcijańskich (szeroko na ten temat Kajkowski in press), które z reguły nieprzychylnie odnosiły się do psów (Menache 1997, 23; Kobieltus 2002, 259)¹⁹. Według opinii niektórych badaczy takie postrzeganie pewnych gatunków zwierząt miało na celu wyeliminowanie tych z nich, które odgrywały ważną rolę w pogańskim światopoglądzie i obrzędowości (Kobieltus 2002, 21; Rosiński 2007, 54). A na taką rolę interesujących nas zwierząt w religii (mitologii?) wczesnośredniowiecznych Słowian Północno-Zachodnich zdają się wskazywać zarówno ofiary składane na pogańskich ołtarzach²⁰, jak i zakopywanie ich zwłok²¹ w strefie granicznej – i to zarówno w przestrzeniach kultowych, jak i w obrębie struktur osadniczych. Wiele wskazuje więc na to, że składane w takich miejscach wota z psów skrywały znaczenia nadawane ofiarom zakładzinowym. Zatem

¹⁸ Por. utarte we współczesnej kulturze zwroty i przysłowia w typie: odszczekać coś, łąć jak pies, głodny lub zły jak pies, pieskie życie, zejść na psy, sukinsyn (Krzyżanowski 1975; Wilska 2001, 464).

¹⁹ Negatywny wydźwięk porównania człowieka do psa jest charakterystyczny dla historiografii wczesnośredniowiecznej (Tyszkiewicz 1991, 143). Waloryzacja ta widoczna jest także w prawodawstwie tego okresu. Z ziem zachodniosłowiańskich znamy zapisy źródłowe poświadczające przykładanie szczeniąt do piersi niewiernych kobiet, zaszywanie i utopienie psa w jednym worku z mordercą (Maisel 1982, 317–318; Kowalski 2008, 97). Nie znamy genezy tych działań. Nie jesteśmy więc w stanie ocenić, czy mogły się wywodzić ze zwyczajowych praw pogańskich (tak Kuczkowski 2009, 11 – autor nie precyzuje jednak na jakiej podstawie wysnuł ten wniosek), czy też wynikały z adaptacji prawodawstwa zachodnioeuropejskiego (przykłady podają Rosik 2000, 252; Wilska 2001, 465; Dalewski 2005, 61; Althoff 2009, 62).

²⁰ Czy połączone z rytualną konsumpcją tych zwierząt – nie wiemy. Zbyt mała liczba źródeł nie pozwala na wysunięcie jakichkolwiek wniosków na ten temat.

²¹ Nerozwiązaną kwestią pozostaje, czy były to zwierzęta padłe, czy też zabijane w tym właśnie celu.

wotów zabezpieczających określony obszar przed wpływem sił nieprzychylnych człowiekowi. Jednocześnie mogły one kodyfikować treści wynikające z postrzegania ich w sensach archetypicznego Cerbera – prototypowego wyobrażenia psa chroniącego wejścia do/ze świata chtonicznego. Istnienie takiego zwierzęcia poświadcza tradycja zanotowana w wielu mitach pochodzenia indoeuropejskiego, w tym także w wyobrażeniach słowiańskich żywych jeszcze w dwudziestowiecznym folklorze (Rybakow 1967; Kropiej 1998, 162; Čausidis 1999, 291; Kajkowski 2015).

